

ՀՈՅՈՅ ԱՇԻԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Ա. ՏԱՐԻ — ԹԻԻ Թ. — ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ — 1860

Գ Ի Զ 0

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

ԲԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

Ո Ր

ՅԵՒՐՈՊԻԱ

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍ

Նիւթ ուսման: — Պատմութիւն Եւրոպական քաղաքակրթութեան: — Ֆրանսի-
ոյ պաշտօնը Եւրոպայ քաղաքակրթութեան մէջ: — Թէ քաղաքակրթութիւնը կարող
է պատմուիլ: — Թէ պատմութեան ընդհանուր արդիւնքը քաղաքակրթութեան
պատմուիլն է: — Քաղաքակրթութիւն բառի սովորական և հասարակ իմաստին
վերայ: — Երկու դիւանոր հանգամանք հաստատում են քաղաքակրթութիւնը:
Ա. ընկերականութեան զարգացումը, Բ. անձնականութեան զարգացումը: —
Այս հաստատութեան ցոյց: — Թէ այս երկու հանգամանքները մինը միւսոյն
հետ հարկաւ կցորդ են և թէ վաղ կամ ուշ մինը միւսին փոխանակաւ յառաջ է
բերում: — Մարդու ճակատագիրը իր զործնական կամ ընկերական վիճակում
ամբողջ բովանդակում է թէ ոչ: — Թէ քաղաքակրթութեան պատմութիւնը
կարելի է նկատուիլ և ներկայանալ երկու նայուածքով: — Մի քանի խօսք այս
ուսման ծրագրի վրայ: — Մարդկային հանճարոյն այժմեան վիճակին և քա-
ղաքակրթութեան ապագայ ժամանակին վրայ:

ՊԱՐՈՆԱՅՔ

Ձեր ինձ ցոյց տուած ընդունելութիւնն անշափ սիրտս շարժեց, համարձակուաւ եւ ասել, որ ընդունում եմ այդ ընդունելութիւնն իբրեւ մի նշան համակրութեան, որն որ մեր միջից պակաս չհաւա այսչափ երկարատեւ բաժանունը իցի հետէ. ասում եմ, որ համակրութիւնը մեր միջից չէ դադարել այնպէս, որ այստեղոյ նոյն առձանց և նոյն սերունդին եւ պատահում, որոնք սովոր էին զալ այս տեղ եօթը տարուց առաջ ինձ աշխատակից լինելու: Ներեցէք պարոնայք, ձեր բարեսէր ընդունելութիւնը մի փոքր շփոթեց ինձ. վաճառողի ինձ թուում է, թէ որովհետեւ ես այստեղն եմ գալի վերստին, նոյնպէս և ամէն բան վերստին իր տեղը պէտք է գտայ և թէ ոչինչ չէ փոփոխուել: Սակայն ամէն բան փոփոխուել է, պարոնայք, և կարի փոփոխուել: Եօթը տարուց յառաջ այստեղ միշտ անհանդատութեամբ էինք մտնում, մի տխուր և ծանր զգացմամբ գրաւուած և վառնողներէր, զժողարութիւնից պաշարուած զգում էինք, որ առ չարն էինք գնում, որից ի զուր էինք աշխատում ծանրակացութեամբ, հանդարտութեամբ և զգուշութեամբ յետ դառնալ: Այսօր ամենեւեմանքս, ինչպէս դուք, այնպէս և ես եկել ենք այստեղ վստահ և լի յուսով, խաղաղ և ազատ մտքով: Միտայն մի եղանակ կայ, պարոնայք, այս մասին ըստ արժանւոյն մեր երախտադիտութիւնը յայտնելու և այս այն եղանակին է, որ մեր ժողովոյն, մեր ուսման վրա նոյն խաղաղութեամբ, նոյն զգուշութեամբ մտադիր լինինք, ինչպէս որ անում էինք, երբ վախճանում էինք ամէն օր մեր ժողովոց և ուսմանց խափանուիլը կամ զաղարկը տեսնելու: Բարեբաղդութիւնը երկրայելի, երկրաշալի և անցական է. յոյսը, ինչպէս նաեւ երկրաշալի զգուշութեամբ պէտք է դործածել. ապաքինի մարդը զրեթէ նոյն խնամքները, նոյն զգուշութիւններն անելու պարտական է, ինչպէս մի հիւանդութեան մերձենալու ժամանակ: Ես հաւատարմ եմ այս մասին, պարոնայք, որ թէ զգոյշ կլինինք և թէ մտադիր և այն համակրութիւնն, այն մտերիւմ և տրաք կարծեաց, զգացմանց և խորհրդոց հաղորդակցութիւնը, որ զժողովին ժամանակներում մեզ միմեանց հետ միաւորում էր և որն որ մեզ յանցանք գործել տալուց համարեան թէ պահպանեց, նոյնպէս բարեբաւտ ժամանակունն ես մեզ կմիտորէ իրար հետ և մեզ իր պատշենը չնոսրելու աստիճանին կհասցնէ. վստահ եմ այս մասին, պարոնայք, և սրանից ուրիշ ոչինչ բանի պէտք չունիմ:

Այս օրումնից մինչև տարւոյն վերջը կարի փոքր ժամանակ ունինք. ես ինքս անգամ կարի փոքր ժամանակ ունեցայ խորհրդածելու այս ուսման վրայ, որ այժմ ձեզ եմ ներկայացնում: Ձառք եմ տրել, թէ որ նիւթը կամ թէ որ առարկան կարող է լինում արարունակութիւն օրինաւորապէս թէ այս մեր առաջն եղած սակաւ ամսոց մէջ և թէ

խմ պատրաստութեանն համար պէտք եղած ժամանակուան մէջ: Ինձ թուեցաւ, որ մի ընդհանուր նկարագիր Եւրոպիոյ արդեան պատմութեան համար, քաղաքակրթութեան զարգացման նկատմամբ, մի այնպիսի հայեցումով Եւրոպական քաղաքակրթութեան պատմութեան վրայ, որ իրա սկզբանց, իրա ընթացքին, իրա նպատակին և իրա որոշումներին համաձայն լինի, ինձ թուեցաւ, ասում եմ, որ մի այնպիսի նկարագիր կարելի էր պատշաճ համարել մեզ համար սահմանուած ժամանակին մէջ. ահա այս է այն առարկան, որոյ վրայ որոշեցի ձեզ հետ խօսակից լինելու:

Եւրոպական քաղաքակրթութեան համար եմ ասում. յայտնի է, որ մի Եւրոպական քաղաքակրթութիւն կայ, և մի ստույգ միութիւն յայտնի երևում է Եւրոպիոյ այլևայլ երկիրներու քաղաքակրթութեան մէջ, չնայելով որ ժամանակի, տեղերու, պարագաներու մէջ մեծ ալիքաշարութիւն է գոտուում. ամէն տեղ այս քաղաքակրթութիւնն արդիւնք է յառաջ բերում զրեթէ միմեանց նման և նոյն սկզբանց հետ է կցուում և զրեթէ ամէն տեղ նոյն հետեանքը յառաջ բերելու է դիմում. ուրեմն մի Եւրոպական քաղաքակրթութիւն կայ և այս քաղաքակրթութեան բովանդակութեան վրայ է, որ և ես ձեր միտքն զբաղեցնել եմ կամենում:

Նշելով յայտնի է, որ Եւրոպական տէրութեանց միմեայն միոյն պատմութեան մէջ չէ կարելի այս քաղաքակրթութիւնն որոնել և իր պատմութիւնը քաղել. եթէ քաղաքակրթութիւնը միութիւն ունի, նոյնպէս և ալիքաշարութիւն ունի. քաղաքակրթութիւնը ոչ մի մասնաւոր երկրումը բոլորովին չչարգացաւ. իր կերպարանքի կենդանադիրը ցանկացիր է. քաղաքակրթութեան պատմութեան տարերքը երբեմն Ֆրանսիայում, երբեմն Անգլիայում, երբեմն Գերմանիայում, երբեմն Սպանիայում և երբեմն Իտալիայումը պէտք է որոնել:

Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն ուսանելու և որոնելու հանկոյն ընկնելու համար բուն տեղն ենք կանգնել. մարդոս ոչ մէկուն պէտք չէ շողոքորթել և ոչ ևս իր հայրենեացը, սակայն կարծեմ, թէ կարող եմ անկեղծութեամբ ասել, թէ Ֆրանսիան կենդրոն ու բայն է եղել Եւրոպիոյ քաղաքակրթութեան. բայց չափազանց կլինի կարծելը, թէ Ֆրանսիա միշտ ամէն ուղղութեամբ ամէն ազդաց զլուխն անց կենալով յառաջ գնացած լինի քաղաքակրթութեան մէջ: Ֆրանսիա այլևայլ ժամանակ յետ է մնացել արհեստից մասին Իտալիայից և քաղաքական սահմանադրութեանց մասին Անգլիայից. կարելի է, որ այլևայլ հայեցումով և երբեմն գոտուել է ուրիշ երկիրներ Եւրոպայումը, որ նրանից բարձր և յառաջ են եղել, սակայն անկարելի է ուրանալ, որ ամէն անգամ, երբ Ֆրանսիան յետադիմ է տեսել ինքն իրան քաղաքակրթութեան առաջնորդին մէջ, մի նոր զօրութիւն ստանալով յառաջ է յարձակուել և շուտով հաւաքաբար կտոմ յոռաջնորդ է դառնուել ամենից: Ոչ

թէ միմիայն այս եղև է Ֆրանսիոյ առանձին ճակատագիրը, այլ այն քաղաքակրթող օրէնքներն ու մտքերը, որոնք ուրիշ երկրումն են ունեցել իրանց ծագումը, երբ մի ուրիշ տեղ հաստատուու, երբ արդասու-ւոր և ընդհանուր լինելու, երբ Եւրոպական քաղաքակրթութեան ընդհանուր օգտին համար ներգործելու պէտք են եկել, տեսնուել է, որ միշտ նոյն օրէնքները, նոյն մտքերը մի որ և է կերպով պարտաւորուել են մի նոր պատրաստութիւն տեսնելու Ֆրանսիոյ մէջ և Ֆրանսիայից իբրև մի նոր հայրենիքից նոյն օրէնքներն ու մտքերը յարձակուել են Եւրոպիոյ յաղթահարելու. դրեթէ չէ եղև մի մեծ միտք և մի մեծ ըս-կըզբունք քաղաքակրթութեան, որ ամէն տեղ տարածուելու համար նախ Ֆրանսիայից անց կացած չլինի :

Վասն զի Ֆրանսիացւոյն հանճարոյն մէջ մի ընկերակրական և մի համակրական բան կայ. մի բան, որն որ աւելի հեշտութեամբ և աւելի ազդեութեամբ է ծաւալուում, քան թէ ուրիշ ազգաց հանճարոյն մէջ. այս բանս թէ մեր լեզուին յատկութեան, թէ մեր խելքին դարձուածոյն կամ թէ մեր բարուցն ու վարուց ազդեցութիւնն է ցոյց է տալի, որ մեր մտքերը աւելի հասարակ են կամ թէ աւելի պարզութեամբ են ընծայում և ներկայացնում ընդհանուրին և աւելի արագութեամբ են ըս-պըրդում նրանց մէջ. մի խօսքով, պայծառութիւնը, ընկերականութիւ-նը, համակրութիւնը Ֆրանսիոյ և իր քաղաքակրթութեան ուսկական հողին է և այս յատկութիւնները իրան մեծապէս պատշաճաւորում և ուսկականացնում են Եւրոպական քաղաքակրթութեան ճակատն անց-նիլ և յառաջ գնալ :

Արդ՝ երբ կամք կլինի այս մեծ իրողութեանս պատմութիւնը ուսա-նել, բնաւ մի կամակար ընարողութեան և մի պայման չէ Ֆրանսիան այս ուսման համար իբրև կեդրոն ընդունելը, այլ ընդ հակառակն գրեթէ Եւրոպական քաղաքակրթութեան կենդրոնումը կենդրոնանալ է. իսկ և իսկ այն իրողութեան մէջ տեղումը կանգնել է, որ ուսանել ևս ք կամենում :

Իրողութիւն եւ ասում, պարոնայք, և այս դիտմամբ եւ ասում. քա-ղաքակրթութիւնը մի իրողութիւն՝ մի իր է, մի այլ իրողութեան նման իրողութիւն, որ ենթակայ է որ և է այլ իրողութեան պէս ուսանելու, նկարագրելու և պատմուելու :

Մի քանի ժամանակից հետէ յաճախ և իրաւամբ խօսուում է պատ-մութեան իրողութեանց մէջ ամբիօրուելու և պատմուելու հարկին վրայ, այս շատ ճշմարիտ է, սակայն այնչափ մեծամեծ և սլեւալ իրեր կան պատմելու, որ կարելի է, թէ առաջին անգամ ոչ ոք չէ մտաւորում նը-րանց սրտմական լինելը. կան իրեր, որոնք երեւելի և հիւթական են, ինչպէս պատերազմ, ճակատամարտ և պաշտօնական գործեր. կան նաև բարոյական և աներևոյթ իրեր, որ նրանց պէս իսկական են. կան իրեր,

որ նաև անձնական են, որոնք մի առանձին անուն ունին. ընդհանուր իրեր եւ կան անանուն, որոնց համար անհնարին է մի որոշ թուական նշանակել և ամուր սահմանաց մէջ փակել, որոնք ուրիշ իրերից ոչ պակաս են և ոչ յետ. սրանք պատմական իրեր են, ասում եմ, որոնք անհնարին է դուրս հանել պատմութենից առանց խեղդելու նրան:

Առհասարակ պատմութեան իմաստասիրական մասն են անուանում զէպքերն ու զբոյցները, նրանք միմեանց հետ միացնող կապը, նրանց պատճառքն ու հետեանքը. իրեր են սրանք և պատմութիւն ըստ ամենայնի յայտնի և երեւի զխլուածոց և պատերազմաց զբոյցներու նման: Այս տեսակ իրերն անտարակոյս շատ դժուար է մեկնելն ու պարզելը, շատ անգամ մարդս սխալում է սրանց մէջ. վստահ զի պայծառ և ազդու կերպարանքով դժուարին է կենդանացնելն ու ներկայացնելը. բայց այս դժուարութիւնը ոչինչ չի փոփոխում նրանց որսխութեան մէջ և որքա համար պատմութեան էական մասը լինելուց յետ չէ մնում:

Քաղաքականութիւնը, պարոնայք, այս իրերից մինն է. իր՝ ընդհանուր, թաղուն, աներեղթ, խառնիխուռն և ճշմարտն ասեմ, կարի դժուարին պատմելու և նկարագրելու: Բայց սրա համար նաև այս իրը չի վերանում. սրա համար իրա իրաւունքը չի կորչում նկարագրուել և պատմելուց: Կարելի է այս իրի մասին շատ խնդիրներ յարուցանել, կարող են մարդիկ իրանք իրանց հարցնել, օրինակի համար. մարդիկ կամեցան իմանալ և իրանք իրանց հարցրին, թէ արդե՞ք այս իրը մի բարիք է, եթէ ոչ չարիք. ոմանք սրա համար դարձուրեցան և ոմանք ծափահարուեցան: Կարող ենք և մենք մեզ հարցնել, թէ արդե՞ք այս մի տիեզերական իր է, թէ ոչ. թէ մարդկային ազգի համար մի տիեզերական քաղաքակրթութիւն և մի մարդկութեան ճակատագիր կայ, թէ ոչ. եթէ ազգ և ազլինք միմեանց փոխադրել են դարուց ի դար մի քան, որն որ չէ կորչել և որն որ պէտք է աճի և անց կենաց իբրև մի աւանդ և հասնի այնպէս մինչև ի կատարած աշխարհիս: Ես ըստ իս համոզուել եմ, որ յիրաւի մարդկութեան համար մի ընդհանուր ճակատագիր և քաղաքակրթութեան աւանդոյն համար մի փոխադրութիւն կայ: Ապա ուրեմն քաղաքակրթութեան համար նաև մի տիեզերական պատմութիւն բանադրելու, բայց առանց այսչափ մեծամեծ և դժուարալուծ խնդիրներ յարուցանելու. յայտնի է, որ երբ մարդս մի սահմանաւոր ժամանակուան միջոցում և տեղում փակուում է, երբ մարդս բաւականաւոր է մի քանի դարերու և մի քանի սահմանափակ ժողովրդեան պատմութեամբը, այն ժամանակ քաղաքակրթութիւնը իրա պատմութեամբը մի իրողութիւն է և կարելի է ճառօրէն գրել և պատմել: Արդ կփութամ աւելցնել, թէ այս քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ամէնից մեծամեծն է և թէ բոլոր մշակները բովանդակող:

Միթէ չէ երևում ձեզ, պարոնայք, որ քաղաքակրթութեան արդա-

սիքն ու արդիւնքը մասնաւորապէս այն ընդհանուր և որոշակի իրը լինի, որուն բոլոր միտմները դիմում և որու մէջ բովանդակուում են . վեր առ մի ազգի պատմութիւնը կազմող բոլոր իրերը, այն իրերն, որոնք նոյն ազգը իբրեւ իր կենացը տարերքը համարելու սովորել է . վեր առ նրա օրէնքները, նրա վաճառականութիւնը, նրա ճարտարութիւնը, նրա պատերազմները, նրա կառավարութեան ամէն մանրը մանր իրերը : Երբ կամք ենք անում այս բոլոր իրերն իրանց բովանդակութեամբը, իրանց միմեանց հետ ունեցած կապակցութեամբը քննել ու զննել, երբ կտանում ենք նրանք զնահատել և դատաքննել, ինչ ենք պահանջում նրանցից. պահանջում ենք նրանցից, թէ ինչ բանի մէջ են նպաստել նոյն ազգի քաղաքակրթութեանը, ինչ պաշտօն են վարել նրա մէջ, ինչ մասն են ունեցել և ինչ ազդեցութիւն են ի դործ դրել : Այս պահանջմամբ ոչ միայն մի կատարեալ միտք ենք ընտանում նրանց մասին, այլ նրանք միմեանց հետ չափում և ձևում ենք և նրանք իրանց ճշմարիտ արժէքովն ենք ճանաչում : Սրանք գրեթէ մեծ դետեր են, որոնցից հաշիւ ենք պահանջում, թէ որչափ ջուր են բերել Ուլէիսանտը : Քաղաքակրթութիւնը մի տեսակ Ուլէիսանտ է, որ մի ազգի հարստութիւնն է շինում, որուն ծոցումը մի ազգի կենաց տարերքը, իրա զոյութեան բոլոր զօրութիւնքը գալիս են և միտակցեն միաւորուում. այս ճշմարիտ է, որչափ իբր, որոնք իրանց բնութեամբ ատկի ու աղէտալի են և ցաւալի կերպով ազգաց վրայ ծանրանում են, ինչպէս բանակարութիւնը և անիշխանութիւնը, եթէ մի բանի մէջ նպաստաւոր են եղել քաղաքակրթութեան, եթէ նրան մի մեծ քաջ առնել են տուել բարի և մինչև մի սատիճան ներելի են նրանց յանցանաց և չորսամտութեանցը ներողութիւն տուում է, այնպէս՝ որ ամէն տեղ, ուր քաղաքակրթութիւն է եղել և նրա մեծացնող և բարգաւաճեցնող իրեր, ինչ գնով որ աւնուել է քաղաքաքակրթութիւնը՝ նոյն չինը մտնողու է :

Կան նաև այնպիսի իրեր, որոնց համար եթէ ճիշդ խօսելու լինինք, չենք կարող ստել, թէ ընկերական են, այլ անձնական. վստան դի երեւում են, որ սուկի մարդկային հոգւոյն են կարելու և հաճոյ, քան թէ ժողովրդեան կենացը. ինչպէս են, կրօնական կարծիքները և խմաստասիրական մտքերը, դիտութիւնք, դպրութիւնք և արհեստք. այս իրերն այնպէս երեւում են, որ սուկի մարդու հոգւոյն են դիմում և նայում նրան կատարելութիւն և զուարթութիւն տալու համար և սուկի նրա ներքին բարեկաւութեան կամ հաճոյանացը համար նպաստակ ունին, քան թէ նրա ընկերական վիճակին : Ասկայն և այս իրերս չառ անդամ քաղաքակրթութեան հայեցումը քով պէտք է նկատուին : Ամէն ժամանակ, ամէն երկրումը կրօնը փառաւորուել է ազգի և ժողովուրդների լուսաւորելու համար : Գիտութիւնք, դպրութիւնք և արհեստք ա-

մէն մոտաւորական չնորհք և հաճոյք պահանջել են իրանց բաժինն այս փառաւորութեան միջից և մարդիկ կարծել են, թէ սրանց դուրսում են և յարդում. երբ ճանաչել են, որ իրօք այս փառաւորութենից մի բաժին ևս նրանց է վերաբերում: Այսպէս այս իրանք իրանցից ամենա-կարևոր և ամենալինեմ եղող իրերն անդամ, որոնք որ և է արտաքին արդիւնատու հետեանք յառաջ քերելու ամենին միա չդնելով, միմիայն մարդու հոգւոյն հետ ունեցած յարաբերութեամբն անդամ իրանք ի-րանցից վնեմ են և իրանց կարևորութիւնը մեծանում է և իրանց վնե-մութիւնը բարձրանում իրանց քաղաքակրթութեան հետ ունեցած յա-րաբերութեամբը: Այսպէս է այս ընդհանուր իրին արժանաւորութիւնը և սոյն այս արժանաւորութիւնն է տալի որ և է իրի կամ բանի, որ յարում և հայում է: Ոչ թէ միայն տալիս է, այլ առիթ անդամ պա-տահում է, որ այս մեր ասած իրերը, ինչպէս կրօնական կարծիքները, իմաստասիրական մտքերը, դպրութիւնք և արհեստք նկատուում են և դատուում իրանց ազդեցութեամբը քաղաքակրթութեան նկատմամբ. և այս մի այնպիսի ազդեցութիւն է, որ մինչև մի սահմանաւոր աստի-ճան և մի մասնաւոր ժամանակ նրանց արժանաւորութեան և արդիւ-նաւորութեան որոշիչ չափն է լինում:

Արդ՝ պարոնայք, որն է այս իրը, հարցանում եմ ձեզ, որն է, ասա-ցէ՛ք ինձ տակաւին նրա պատմութեանը ձեռնառնիս չեղած և միմիայն նրան ըստ իրան նկատելով. որն է այս այսչափ ծանրակշիռ, այսչափ ընդարձակ և այսչափ թանդազին իրն, որն որ երևում է, որ ազգաց և ազանց ամբողջ կենացը բովանդակութիւնն ու նկարագրութիւնը լինի:

Այստեղ կղզուշանամ բուն իմաստասիրութեան մէջ մանելու. կղզու-շանամ մի քանի բանաւորական սկզբունքներ յառաջ բերելով նրանցից քաղաքակրթութեան բնութիւնը իրբն մի հետեութիւն հանելու. այս և-ղանակաւ միմիայն մարդութեան մէջ ընկնելու վառնդ չի լինիր. այստեղ դարձեալ ցոյց տալու, հաստատելու և պատմելու համար մի իրողութեան ենք պատահում:

Շատ ժամանակից հետէ և շատ երկիրներու մէջ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ կամ ԼՈՒՍԱԼԻՈՐՈՒԹԻՒՆ (civilisation) բառը դարձ կածուում և այս քաղա-քակրթութիւն կամ լուսաւորութիւն բառին ոչ շատ պարզ և մեկին, ոչ շատ միթիւն և որոշ իմաստ են տալի. բայց սակայն այս բառն զործ է ածուում և հասկացուում: Արդ այժմ այս բառիս ընդհանուր մարդկա-յին և հասարակ իմաստը պէտք է որ քննենք և խմանք: Գրեթէ միշտ ընդհանուր և սովորական եղած խօսքերու և բառերու բուն նը-շանակութեան մէջ աւելի ճշմարտութիւն կայ քան թէ գիտութեան մի խօսքի կամ մի բառի համար սահմանած և ըստ երևութին աւելի որոշ, աւելի ճշգրիտ եղած նշանակութեան մէջ: Խօսքերու կամ բառերու հասարակ սովորական նշանակութիւն առողջ մարդկանց ողջամիտ ի-

մտացականութիւնն է և մի ողջամիտ խնայականութիւն մարդկութեան հանձարն է : Մի բառի հասարակ նշանակութիւնը իբրեւ կատարուելու ժամանակ հետ զհետէ կազմուում է : Որչափ որ մի իրի կատարուիլը երևում է և մի ծանօթ անունի կամ բառի նշանակութիւն է ստանում , բնականապէս այնչափի աւելի այն անունի կամ նոյն բառի խնայողութեւնը ընդունուում : Այս անգամ կամ բառի նշանակութիւնն ընդարձակուում և տարածուում է և տակաւ առտակաւ այն այլևայլ իրերն ու այլևայլ մտքերը բուն իսկ իրերու որպիսութեան պահանջման քից՝ մարդիկ պարտական են լինում միաբանութեամբ հաստատել նոյն բառի կամ անունն նշանակութեամբ և իրօք միաբանուում են և հաստատում : Բայց երբ ընդհակառակն մի բանի նշանակութիւնը դիտութեան ձեռամբ է սահմանուում , այդ նշանակութիւնը միմիայն մի կամ մի քանի անձանց բուն զօրութիւն տնկնալու տեղիք ունի մի քանի մասնաւոր իրաց զօրեղ աղդեցութեան տակ , որ նրանց միտքն է յաիշտակել : Այսպէս գիտնական բաւերութեան նշանակութիւնները ընդհանրապէս աւելի շատ սահմանաւոր լինելով՝ աւելի քիչ ճշմարիտ են այն անուններից կամ բառերից , որոնք առհասարակ իրանց նշանակութիւնը ժողովրդական առողջ դատողութենից ստանալով՝ ժողովրդային խնայողութեւն է դառել : Ուստի քննելով իբրեւ մի իրողութիւն ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԿՍՄ ԱՌԻՍՒՈՒԹԵԱՆ բառին բուն խնայող և իրա մէջ բովանդակուած բոլոր մտքերը դնելով , համաձայն առողջ խնայականութեան շատ աւելի բան կլիմանանք նոյն իսկ իրը ճանաչելու համար քան թէ փորձ փորձենք մենք մեղանից նրան մի գիտնական միտք կամ խմատ տալու թէ և մեր տուած միտքն ու խմատը աւելի պայծառ և աւելի ճշգրիտ երևոյթ ունենայ :

Այս քննութիւնս անկու սկսելու համար փորձ փորձեմ ձեր աչաց առաջ , մի քանի օրինակ ներկայացնեմ և կարճօրէն մի քանի ընկերական վիճակներու դրութիւններ պատմելուց յետոյ , հարցնենք մենք մեզ , թէ արդիօք բնածին և առողջ խնայականութեամբ մարդիկ սրանք իբրեւ քաղաքակիրթ կամ լուսաւոր աղգերու վիճակ կհամարին , թէ ոչ . և թէ այն է այն բուն նշանակութիւնն , որ մարդկային աղղը տալիս է բնականապէս ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ կամ ԱՌԻՍՒՈՒԹԻՒՆ բառին :

Օրինակի համար , վեր առնենք մի աղղի վիճակ , որուն կեանքն արտաքուստ հանդարտ և խաղաղ լինի , քիչ հարկ վճարէ և չարիք ամենին կրում չլինի , իրա առանձին և մասնաւոր յարաբերութեանց մէջ արդարութեամբ տեսնում լինի իրա գործերը . մի խօսքով իրա նիւթական կեանքը բարեբաւ և բարեյաջող կարգի , կանոնի դրած լինի . սակայն միևնոյն ժամանակ սոյն այս աղղի մտաւորական և բարոյական վիճակը մեծ զգուշութեամբ թմբրութեան և անպիտան սէջ պահուած և բռնուած լինի . չեմ կամենում բռնաւորութեան և զրկողութեան ,

Տէջ ասել . վասն զի այս ազգը սրանց զգացողութիւնը չի ունենալ , այլ ճնշողութեան կանոն , մի այսպիսի կեանքով ու վիճակով ազգ առանց օրինակի չէ : Գոնուեցան մանր մունր աղետալիտական հասարակտակութիւններ , որոնց մէջ հպատակները կենդանեաց երամակի նման նիւթապէս բարեբաւտութեամբ նայուեցան և դարմանուեցան , սակայն առանց մատուցական և բարոյական ազդեցութեան և կարողութեան : Միթէ այդ ազգի մէջ կայ քաղաքակրթութիւն կամ լուսաւորութիւն կամ թէ այս է մի լուսաւոր կամ քաղաքակրթ լինելու վրայ եղող ազգը :

Վերառնենք մի ուրիշ օրինակ . մի ազգ ենթադրենք , որուն նիւթական կեանքը ոչ այնչափ խաղաղ և ոչ այնչափ հանդարտ լինի , այլ միայն կարելի լինի համբերութեամբ տանել . բայց սրա հակառակ բռնաւ անհոգութիւն եղած չլինի նրա բարոյական և մտաւորական պիտոյքը մատակարարելու , նրան մի որ և է տեսակ սնունդ տրուում լինի և միշտ նրա ազգային և բարոյական բարձր ենուրբ զգացմունքները մըշակուում և ծաղկում լինին , նրա կրօնն ու հաւատը մի մասնաւոր զարգացման աստիճանի հասած լինին . սակայն միանգամայն մեծ հոգ և վիշտ տանում լինին նրա մէջ ազատութեան սկզբունքները խեղդելու , թէ և նրա մտաւորական և բարոյական պիտոյքը գոհացնում և հաճոյացնում լինին , ինչպէս ուրիշ ազգի մէջ մարմնաւոր ալիտոյքը գոհացնում և հաճոյացնում են , իրաքանչիւր մարդու ճամարտութեան մէջ ունեցած բաժինը չափուում լինի և ոչ միայն ներուում լինի , որ ինքն իրա համար միայն ճամարտութիւն որոնէ : Մարդկանց անշարժ և հաստատ վիճակի մէջ մնացուն լինելն իրանց բարոյական կենաց հոգեկան վարքն ու բարքն է . այս այն վիճակն է , որուն մէջ ընկել են Ասիոյ ազգաց մեծ մասը , որու մէջ աստուածապետական տիրապետութիւնները մարդկութիւնը պահպանում և բռնում են . այսպէս է օրինակի համար Հնդկաց վիճակը : Մի և նոյն հարցումն եմ անում , ինչպէս նախընթաց օրինակին համար արի , միթէ այս մի քաղաքակրթութեան կամ լուսաւորող ազգ է :

Բռնորակին փոխիտեմ օրինակի ձևը . ահա քնդ մի այլ եւ ազգ , որոյ մէջ անճշտական ազատութեան մեծ տարածութիւն կայ . բայց մի և նոյն ժամանակ անկարողութիւնն ու անհաւասարութիւնը վերին աստիճանումն են , բռնութիւնն ու բազմալ արձակ տիրապետում են . ամէն մարդ , եթէ զօրաւոր չէ , նուաճուած և ճնշուած՝ չարիք և աղետք է կրում և կորչում : Բռնաբարութիւնը տիրապետող հոգին է դառել ընկերական վիճակին : Մարդ չկայ , որ չգիտենայ , թէ Եւրոպա այս վիճակից անց կացաւ . միթէ այս մի լուսաւոր կամ քաղաքակրթ ազգ է : Ի հարկ է կարող է իրա մէջ . քաղաքակրթութեան կամ լուսաւորութեան մի քանի սկզբունք ունենալ , որոնք հետ գհեալ զարգանան . բայց մի այսպիսի

ազգի մէջ տիրապիտող իրն անշուշտ չէ այն, որ մարդկանց ողջամիտ խմացականութիւնը քաղաքակրթութիւն կամ լուսաւորութիւն է անուանում:

Մի չորրորդ և վերջին օրինակ եմ վեր առնում. իւրաքանչիւր անձի աղատութիւնը կարի մեծ լինի և իրանց մէջ անհաւատարութիւնը շատ սակաւ կամ գէթ կարի վաղանցուկ, իւրաքանչիւր մարդ իր կամքը գրեթէ կարողանում լինի կատարել և շատ չտարբերի իր ընկերոջ կարողութենիցը. բայց այսու ամենայնիւ շատ սակաւ ընդհանուր օգուտ, շատ սակաւ հասարակական միտք և շատ սակաւ ընկերականութիւն լինի իրա մէջ. մի բանիւ իւրաքանչիւր մարդու կեանքն ու վառքն առանձնակի դարգանում և անց կենում լինի, առանց իրար ներդրածելու և առանց մի շաւիղ թողնելու յաջորդ սերունդին այնպէս, որ եյաջորդ սերունդը աւանդում լինի ընկերութիւնը ինչպէս որ ինքը ընդունել է: Այս վիճակը վայրենեացն է. իրաւ է ազատութիւն ու հաւասարութիւն այս վայրենի ազդաց մէջ տեսնուում է, սակայն ճշմարիտ քաղաքակրթութիւն կամ լուսաւորութիւն չի տեսնուում:

Կարող եմ այսպիսի օրինակներ յառաջ բերել, բայց կարծեմ թէ բաւական օրինակներով ցոյց տուինք ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ կամ ԼՈՒՍԱԻՌՈՐՈՒԹԻՒՆ բառին բնական և հասարակ, ազդային և ժողովրդային բուն նշանակութիւնը մեկնելու և պարզելու համար:

Յայտնի է, որ այս երթադրական օրինակներով իմ ցոյց սուած ազգային վիճակներից, ոչ միշտ չի պատասխանում մարդկանց բնական և ողջամիտ խմացականութեամբ այս բառիս սուած խմատին. ինչո՞ւ. վասն զի ինձ թուում է, որ այն առաջին իրողութիւնն, որ բովանդակուում և խմացուում է ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ կամ ԼՈՒՍԱԻՌՈՐՈՒԹԻՒՆ բառին մէջ (այս յառաջ է դալի և ինքն իրան ցոյց է տալի ձեր աչաց առաջը ներկայացրած այլապէ օրինակներից) դարդացման և յառաջացման արդիւնքն ու արդտիքն է. այս բառս անդէն իսկ մարդուս երեակայութեանը մի յառաջագնաց ազգի պատկերն է դարձուցանում, ոչ թէ մի տեղափոխ լինող ազգի, այլ մի վիճակափոխ. մի ազգի, որոյ վիճակն ու կեանքը ընդարձակում և բարելաւանում է: Յառաջացման և դարդացման գաղափարը ինձ երևում է, թէ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ կամ ԼՈՒՍԱԻՌՈՐՈՒԹԻՒՆ բառին մէջ բովանդակուած հիմնական գաղափարը լինի:

Ո՞րն է այս յառաջացումը, որն է այս դարդացումը, այս տեղս մի ամենամեծ դժուարութիւն կայ:

Բառին ստուգաբանութիւնը կարծես թէ մեր հարցման ակներև և զոհացողիչ պատասխան է տալի: Բառին ստուգաբանութիւնն ասում է, որ քաղաքական կենտոց կատարելագործութիւնը բուն ընկերական կամ ազգային վիճակի և մարդկանց միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց դարդացումն ու յառաջացումն է:

Յիրաւի այս այն առաջին գաղափարն է, որ ներկայանում է մարդ-

կանց երևակայութեան, երբ ԲԱՂԱՔԱԿԹՈՒԹԻՒՆ կամ ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ բառն արտաբերում է, անդէն նոյն ժամուն մարդս իր աչաց առաջը ներկայացնում է մի աճեցութեան դադարիար և ընկերական կամ ազգային յարաբերութեանց ամենամեծ գործունէութիւնը և ամենալաւ կարգաւորութիւնը, մի կողմից որ և է ընկերութեան, որ և է ազգի կարողութեան և բարօրութեան միջոցներու աճեցողական յառաջացումը, միւս կողմից իրողութեան և բարօրութեան մի աւելի արդարակէիւ բաշխումըն անձանց մէջ :

Միթէ այս է բոլորը, պարոնայք, միթէ սպառեցինք ՔԱՂԱՔԱԿԹՈՒԹԻՒՆ կամ ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ բառին բնական և սովորական խմտը : Բռն իսկ իրողութիւնն ոչինչ աւելի չի պարունակում իրա միջումը :

Այս գրեթէ այն է, որպէս թէ հարցնում լինէինք, թէ մարդկային սեռը միթէ է բնէ անտի ուրիշ բան չէ, այլ միայն մի խառնիխուռն բաղմութիւն, մի ընկերութիւն, որոյ մէջ միայն բարեկարգութիւն և բարեկեցութիւն պէտք է լինի, որոյ մէջ որչափ աշխատանաց բուխնդակութիւնը մեծ և աշխատանաց արդեանց բաժանումը արդարաբաշխ է, այնչափ բանն իր նպատակին հասած և յառաջադիմութիւնն ևս կատարուած է :

Մարդկանց բնածին ազգումը մերժում է մարդկային ճակատադրի համար մի սյուսկտի կարծ ու նեղ սահմանը, նրան թուում է անդէն իւր առաջին նայեցուածքումը, թէ ՔԱՂԱՔԱԿԹՈՒԹԻՒՆ կամ ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ բառը մի աւելի ընդարձակ, աւելի անհուն բան լմաց է անում, որն որ աւելի բարձր և աւելի վստահ է ընկերական յարաբերութեանց ղորութեան և կարողութեան բռն կատարելութենից :

Իրերը, հասարակաց կարծիքը, բառին առհասարակ ընդունուած նշանակութիւնը միաբան են այս բնածին ազգման հետ :

Վեր մու Հռովմը հասարակապետութեան շքեղ ժամանակներումը փխնիկեան կրկրորդ պատերազմից յետոյ, իր ամենամեծ ստաբիլութեանց ժամանակը, այն ժամանակը, որ երբ աշխարհս տիրապիտելու էր դիմում, երբ Հռովմէական ընկերական վիճակը յայտ յանդիման յառաջադիմութեան մէջն էր : Ապա վեր մու Հռովմ Օգոստոսի ժամանակը, այն ժամանակը, երբ արդէն կործանումն սկսել էր կամ երբ զոնէ ընկերութեան յառաջընթաց չարժումը կանգնել էր, այն ժամանակը, որ վատթար սկզբունքները յաղթահարելու վրայ էին : Սակայն մարդ չկայ, որ մտածում և ասում չլինի, որ Հռովմ Օգոստոսի ժամանակ աւելի լուսաւոր և քաղաքակիրթ էր քան թէ Ֆաբրիցիոսի կամ Կլինկինատոսի ժամանակ :

Դարձնենք մեր նայուածքն ուրիշ տեղ, վեր առնենք Ֆրանսիան ԺԷ. ԺԸ. դարերումը : Յայտնի է, որ ընկերականութեան նկատմամբ, մարդկանց մէջ եղած մասնաւոր և ընդհանուր բարեկեցութեան

մատին, ԺԷ. ԺԸ. դարերումը Ֆրանսիան ստորին էր Եւրոպիոյ ուրիշ մի քանի երկիրներէից, օրինակի համար Հօլլանդիայից և Սնդիկայից : Կարծեմ թէ Հօլանդիայում և Սնդիկայում ընկերական ազդեցութիւնն ու կարողութիւնն աւելի մեծ էր, աւելի արագութեամբ էր աճում, աւելի լաւ էր ծաւալում իր պոտենցիալը քան թէ Ֆրանսիայումը : Ասկայն մի հարցմունք արաւ ընդհանուր զգացմունքին, քեզ կ'աւատարմանէ, թէ ԺԷ. ԺԸ. դարերումը Ֆրանսիան էր Եւրոպիոյ ամենից աւելի քաղաքակիրթ և լուսաւոր երկիրը : Եւրոպիան այս խնդրոյցմատին չվարանկցաւ : Այս հասարակաց կարծեաց նշաններէից Ֆրանսիոյ նկատմամբ դանդաղում են Եւրոպական գրականութեան ամէն յիշատակարանաց մէջ :

Կարելի է ցոյց տալ ուրիշ շատ երկիրներ, որոնց մէջ քարեկեցութիւնն աւելի մեծ և աւելի շտապաւ է աճում և աւելի լաւ բաժանուած է մարդկանց մէջ, քան թէ ուրիշ երկրներումը : Բայց սակայն մարդկային բնական ազդեցութեամբ, մարդկանց ընդհանուր խնայակա-նութեամբ լուսաւորութիւնը կամ քաղաքակրթութիւնը ստորին է ճա-նաչուում և դատուում ուրիշ երկիրներու քաղաքակրթութիւնից կամ լուսաւորութիւնից, ուր որ համեմատաբար բուն իսկ ընկերականութեան մատին, բարեկեցութիւնն այնչափ բարեկարգ և արդարաբաշխ չէ :

Ի՞նչ առիւ է այս, ի՞նչ ունին այն երկրներն, որոնց արուում է յանուն լուսաւոր կամ քաղաքակիրթ երկիրներու. այս աղատ իրաւունքը, որ այնչափ առատօրէն, մարդկային կարծիքով հատուցուում է նրանց իրանցից պակասածն ու իրանց մէջ չեղածը :

Այս լուսաւոր կամ քաղաքակիրթ երկիրներու անուն կրող տեղերումն ընկերական կեանքից զատ մի ուրիշ զարդացում և յառա-ջացում փառքով և չքով յայտնուում է, ինչպէս անձնական կենաց, մարդու ներքին կենացը զարդացումը, բուն մարդու իրա զարդացու-մը, իրա յատկութեանց, իրա զլածմանց և իրա մտածմանց : Եթէ այս-տիտի տեղեր մարդկային ընկերականութիւնը ուրիշ տեղերից աւելի ան-կատար է. բայց այն տեղ մարդկութիւնն աւելի մեծութեամբ և աւելի կարողութեամբ է երևում : Իրաւ շատ ընկերական յաղթանակներ տա-նելու հարկը կերեաց այնտեղ, սակայն մտաւորական և բարոյական ան-հրնարին և մեծամեծ յաղթանակներ կատարուել են այնտեղ և կա-տարուում են. շատ բարիք և իրաւունք շատ մարդկանց խնայուում է . բայց և այնպէս շատ մեծ մարդիկ ապրում և փայլում են ընդհանուր մարդկանց աչաց առաջը . դպրութիւնք, գիտութիւնք, արհեստք ամէն իրանց փառքն ու սլարծանքն ի գոյր են դնում. ամէն տեղ, ուր մարդ-կային ազգը տեսնում է այսպիսի մեծամեծ իրերու փառաւորուիլը և այս մարդկային բնութիւնից փառաւորուած օրինակները, ամէն տեղ, ուր տեսնում է այս վրեմ վայելման դանձուն բացուիլը, ճանաչում է և ան-ուանում է քաղաքակրթութիւն կամ լուսաւորութիւն :

Արդ երկու իր է բովանդակում իրա մէջ այս մեծ իրը, երկու՝ պայմանով է կենում և երկու նշանով է յայտնուում, ընկերական և մարդկային կենաց զարգացմամբ, ընկերականութեան և մարդկայնութեան կենաց յառաջադիմութեամբ: Ամէն տեղ, որ մարդու արտաքին վիճակը մեծանում, բարձրանում և աղնուանում է, ամէն տեղ, ուր մարդու ներքին բնութիւնը շքով և փառքով երևում է. այս երկու նշանով, թէպէտև շատ անգամ ընկերական վիճակը խորին անկատարելութեան մէջ լինի, սակայն մարդկային ազդը ծափահարում, հռչակում, և ազդակում է քաղաքակրթութիւն կամ լուսաւորութիւն:

Այս է, եթէ չեմ սխալում, մարդկանց ընդհանուր կարծեացը պարզ և զգաստ քննութեան հետևութիւնը: Եթէ բուն իսկ պատմութիւնը քննելու լինինք, եթէ քաղաքակրթութեան մեծ ճգնաժամուն որպիսութիւնը զննելու լինինք, և այն իրերն, որոնք ամենուն կամօքը քաղաքակրթութեան մի մեծ քայլ են ահել տուել, միշտ պիտի ճանաչենք այս երկու տարրերից մինը կամ միւրը, որոնք այժմ ձեռք պատմելի: Սրանք միշտ կամ մարդկային կամ ընկերական զարգացման ճգունքն են և այնպիսի իրեր են, որոնք փոփոխել են ներքին մարդն իրա հաւատովը, իրա վարքովը և իրա բարքովը, կամ թէ նրա արտաքին վիճակը նոյնպէս իրա հանդամանօքը իրա նմանեաց հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ: Քրիստոնէութիւնը ձեռք օրինակ, չեմ ասում միտիայն իր երևման ժամանակը, այլ իր գոյութեան սուղին դարերուսը բնաւ ամենեւին ընկերական վիճակին չղիմեց. այլ բացարձակ ազդ արաւ, որ նրան և ոչ անդամ կմերձենաց. գերաւցն իր տիրոջը հնազանդիլ հրամայեց, մեծ չափաց և ոչ միայն վրայ յարձակեցաւ, նոյնպէս այն ժամանակուան և ոչ ամենամեծ անիրաւութեանց վրայ: Սակայն ով կուրանայ, որ քրիստոնէութիւնը նոյն ժամանակից անդէն մի անհնարին ճգնաժամ էր քաղաքակրթութեան համար. ինչո՞ւ, վասն զի ներքին մարդք, այսինքն՝ մարդու հոգին ու սիրտը փոփոխեց նրա հաւատը, նրա զգածմունքը. վասն զի բարոյական մարդս մտաւորական մարդը վերածնեց:

Մի ուրիշ բնութեամբ նա ևս ճգնաժամ տեսանք, մի ճգնաժամ, որ ոչ թէ ներքին մարդուն զիմեց, այլ նրա արտաքին վիճակին, և թէ փոփոխեց և թէ վերանորոգեց ընկերականութիւնը: Այս ևս նմանապէս յայտնի և յիշատի մի որոշիչ ճգնաժամ եղաւ քաղաքակրթութեան համար: Ահէրն ի վայր արն բոլոր պատմութիւնը, ամէն տեղ մի և նոյն հետևանքը կը տեսնու. բնաւ ամենեւին մի կարևոր իրողութիւն չեա տեսել, որն որ քաղաքակրթութեան զարգացման նպատակին հետ համահման նպատակաւ դուզընթաց գլմելով՝ մինը կամ միւսն այս երկու տեսակ ազդեցութենից ի գործ դրուած չլինին, որոնց վրայ ձեռք արդէն խօսեցայ: Այս է. եթէ չեմ սխալում, այս բոլորն բնական և հասարակ իմաստը. ահա այս է բուն իսկ իրը. չեմ կամենում սահմանուած ասել, ոչ

նկարուած, պատմուած և հաստատուած և զրեթէ կատարելայէս կամ գէթ իր ընդհանար հանգստմանքներովը : Արդ՝ քաղաքակրթութեան երկու տարրերն ունինք այժմ, պարոնայք, միթէ այս երկու իրերից կամ տարրերից մինը բաւական է քաղաքակրթութեան հաստատութեան համար : Եթէ ընկերական վիճակի և կամ թէ մարդկային վիճակի զարգացումը իրարից զատ ներկայանար, միթէ քաղաքակրթութիւն եղած՝ կլինէր, միթէ մարդկային աղղը նրան կճանաչէր իբրև քաղաքակրթութիւն կամ լուսաւորութիւն : Կամ թէ ոչ այս երկու իրերը միմեանց հետ ունին մի այնպիսի մերձաւոր և հարկադիր յարաբերութիւն, որոնք եթէ մի և նոյն ժամանակ ի միասին յառաջ չեն զարկ, սակայն անբաժան լինին միմեանցից և վաղ կամ ուշ մինը յառաջ բերէ միւսը :

Կարծեմ, թէ կարող ենք երևք կողմից այս խնդրոյս մատչել. կարող ենք քաղաքակրթութեան այս երկու տարրերից բնութիւնը հարց և փորձ անել, թէ արդե՞ք մինը միւսոյն հետ կապուած և յարուած են թէ ոչ : Կարող ենք քննել պատմաբանօրէն, եթէ իրօք միմեանցից զատ զատ յայտնուեցան մինն առանց միւսոյն, եթէ ոչ մինը միւսին է յառաջ բերել : Վերջապէս կարող ենք խորհուրդ հարցնել այս խնդրոյս մասին մարդկանց ընդհանուր կարծիքից, ողջամիտ խնայականութեանց : Նախ ընդհանուր կարծեաց կղխմ :

Երբ մի երկրի կամ մի աղղի վիճակի մէջ մի մեծ փոփոխութիւն է կատարուում, երբ նրա մէջ հարստութեան և զօրութեան մի մեծ զարգացում է լինում և մի յեղափոխութիւն ընկերական բարեկեցութեան հաւատար բաժանման մէջ, այս նոր գէպքը կամ իրը հակառակորդաց է պատահում, դժուարութիւններ է կրում և չէ կարելի, որ ուրիշ կերպ լինի : Ի՞նչ են ասում՝ առհասարակ փոփոխութեան հակառակորդները. ասում են, թէ այս ընկերական վիճակին յառաջադիմութիւնը չի ազնուացնում, չի վերածնում մի և նոյն ժամանակ բարոյական վիճակը, մարդուս ներքին վիճակը : Թէ այս մի կեղծուպատիր յառաջադիմութիւն է, որն որ ի վնաս է փոխուում բարոյականութեան և մարդկային ճշմարիտ վիճակին : Եւ ընկերական զարգացման բարեկամները մեծ ուշադրութեամբ յետ են մղում այս յարձակումը և սնդում են, թէ ընդհակառակն ընկերութեան յառաջադիմութիւնը հարկաւ իրա հետ բարոյական յառաջադիմութիւնը կրերէ և թէ երբ մարդկային արտաքին կեանքը աւելի լաւ է կանոնաւորուած, նրա ներքին կեանքն ևս կուղղուի և կազմուանայ : Այսպէս է հաստատուում նոր կեանքի կամ նոր վիճակի թշնամեաց և սղաշաղանաց մէջ եղած խնդիրը :

Վերն ի վայր արան այս օրինակը : Բարոյական զարգացումն իրրև յառաջադիմութիւն համարիր : Ի՞նչ են խոստանում առհասարակ սրա համար աշխատող մարդիկը : Ի՞նչ են խոստացել ընկերութեանց ըսկզ-

բումը կրօնադիրները, կրօնապետները, խմատուհները և վիպասանները, որոնք մարդկանց վարքն ու բարքն ուղղելու և մեղմելու էին աշխատում : Ընկերական վիճակին ազնուացումն, բարեկեցութեան աւելի արդար և հաւասար բաժանումն են խոստացել : Ի՞նչ կարծիք են յառաջ բերում, հարցնում եմ ձեզ, թէ այս վիճմունքները, թէ այս խոստմունքները, ասացէք :

Այս վիճմունքներն ու խոստմունքները հատատում են այն կարծիքը, թէ մարդկանց բնածին համոզման մէջ, քաղաքակրթութեան կամ լուսաւորութեան երկու տարրերքը, ընկերական զարգացումը և բարոյական զարգացումը մտերմաբար միմեանց հետ կցորդ են, և թէ միայն երևան ժամանակը մարդկային ազդը միւսոյն վրայ է վստահանում : Այս ընական համոզման ենք դիմում, երբ այս երկու զարգացումներից միոյն կամ միւսոյն, ինչպստ կամ ի վնաս գործելու համար հաստատում կամ վկայում ենք նյանց միաբանութիւնը : Գլխենք, որ և թէ կարող կլինինք համոզել մարդիկը, թէ ընկերական վիճակի կատարելութիւնը մարդկանց ներքին յառաջադիմութեան դէմ կզանաջ, այն ժամանակ խափանած և սկարացրած կլինինք ընկերութեան մէջ կատարուող փոփոխութիւնը : Ուրիշ մասամբ երբ մարդկանց խոստանում ենք ընկերութեան կատարելութիւնը խրաքանչիւր մարդոյ առանձին կատարելութեան հետեւութեամբ, դիտենք, որ նրանց միտութիւնն այս խոստմանս հաւատալու հակին է և այնպէս օգուտ եւ քաղում ենք : Ուրեմն յայտ յանդիման մարդկային բնածին հաւատն այն է, որ քաղաքակրթութեան երկու տարրերքը միմեանց հետ կցորդ են և փոխազարձաբար իրար յառաջ են բերում :

Եթէ աշխարհիս պատմութեան դիմելու վնինք, նոյն պատասխանը կընդունենք. կզտնենք, որ մարդուն ներքին ամէն մեծ զարգացումներն ինչպստ ընկերութեան են եղել և ընկերական վիճակի ամէն մեծ զարգացումները յօդուտ մարդկայնութեան : Այս երկու իրերից կամ տարրերից երբ մինը կամ միւսն տիրապետում է փառքով, երևում է շրջով և ընդհանուր շարժման մի մասնաւոր հոգի և բնութիւն է սուղաւորում, երբեմն երկոյն ժամանակներու միջոյննր անց կենալուց, հազար ու մէկ այլակերպութենից, հազար ու մէկ արգելքներից յետոյ, երբ ըրող իրը կամ տարրը եւ զարգանում է և դալիս է դրեթէ կատարելու քաղաքակրթութիւնը, որ առաջին իրն սկսել էր : Բայց եթէ քաջ նայելու վնինք, կճանաչենք նրանց միմեանց հետ կապող կապը. նախախնամութեան ընթացքը նեղ ու կարճ սահմանաց մէջ փակուած չէ, բնաւ հոգ չի ամանիլ անդէն այսօր քաղելու այն սկզբունքի հետեւանքն, որ երկուսն օրն է հաստատել. զարեւուց յետոյ կքաղէ, երբ նրա ժամը կգայ : Հանդարտօրէն դատելով, ըստ մեր օրինաց, Նախախնամութեան սրամաքանութիւնը կարի ապահով և հաւաստի է : Նա-

խախնամութիւնն իր զիւրութիւնները ժամանակուան մէջ ունի : Զոմերոսի աստուածներու նման անջրպետաց մէջ է ման դալի, նա հազիւ թէ մի քայլ կառնէ չիառնել, կահանես, որ դարերու հիւսեր են զլորուել : Որչափ դարեր, որչափ դէպքեր անց կացան մինչև որ բարոյական մարդուն վերածնունդը ի ձեռն քրիստոնէութեան մեծամեծ և օրինաւոր ազդեցութիւն ի դործ դրաւ ընկերական վիճակին վերածննդեան վրայ, սակայն յաջողեցան : Յօլ կարող է ուրանալ այսօրուան օրս :

Եթէ պատմութենից անց կենանք և քաղաքակրթութիւնը հաստատող երկու իրերու բնութեան զխմենք, անլրէջ նոյն հետեանքին կը համոզենք : Մարդ չկայ, որ իր վրայ արած չլինի այս փորձն, երբ մարդուս վրայ մի բարոյական փոփոխութիւն է կատարուում. երբ մարդս մի նոր միտք կամ մի առաքինութիւն կամ մի կարողութիւն կամ մի յատկութիւն է ստանում, մի խօսքով, երբ ինքն իրան առանձին է դարգանում, որ հարկն է, որ անդէն իսկ նրա վրայ տիրում է : Արտաքին աշխարհիս մէջ իր զարգացումն անց կացնելու և արտաքուստ իր խորհրդի դործ դնելու հարկը : Մարդս մի բան ստանալուն պէս, իր էութիւնն իր աչաց առջև մի զարգացում, մի նոր արժանաւորութիւն անսելուն պէս, նոյն ժամայն իր սրտի մէջ նոյն զարգացման, նոյն արժանաւորութեան համար, մի առաքելական պաշտօնի զազաւարը ծնանում է, իր սրտի մէջ մի ձայն ընածին ազդմամբ ստիպում և մղում է նրան իրա միջոցը կատարուող փոփոխութիւնը և կատարելութիւնը իրանից դուրս տարածելու և իշխեցնելու : Մեծամեծ վերանորոգիչներին սրանից զատ մի ուրիշ պատճառաւ չենք ունեցել : Աշխարհիս կերպարանքը փոփոխող մեծամեծ մարդիկ իրանք իրանց փոփոխելուց յետոյ, բացի սրանից ուրիշ մի զգացմունքից ոչ զրդուել են և ոչ վարուել :

Ահա այսչափ մարդուս մէջ կատարուող փոփոխութեան մասին, վեր առնենք միւսը. ընկերութեան վիճակի մէջ մի յեղափոխութիւն է կատարուում, ընկերութիւնն աւելի լաւ խորդի կանոնի տակ է ընկնում. իրաւունք և ստացուածք մարդկանց մէջ աւելի արդարութեամբ և հաւաստութեամբ է բաժանուում : Այսինքն թէ աշխարհիս տեսարանն աւելի պայծառ, աւելի փառաւոր է լինում. և զօրծաղրութիւնը թէ կառավարութեանց և թէ մարդկանց միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ միանդամայն աւելի լաւ է կատարուում : Շատ լաւ, բայց ինչ ես կարծում. կարծում ես, թէ այս տեսարանիս երեսը, այս արտաքին իրերու կատարելութիւնը մարդուս հոգւոյն և մարդկայնութեան վրայ չեն ներգործում : Ինչ որ ասուում է օրինակաց, ստիպութեանց, դատուց իշխողութեան մասին, ուրիշ բանի վրայ հիմնուած չէ, բայց եւ թէ այն համոզման, որ մի արտաքին, բարեբաւար, իրաւացի և կանոնաւոր իր վրդ կամ ուշ յառաջ է բերում, առաւել կամ նուազ կատարելութեամբ մի համանման բնութեամբ և մի և նոյն արդեամբ ներքին իր :

թէ մի աւելի բարեկարգ, աւելի օրինաւոր աշխարհ մարդն անգամ բարի և արդար է անում, թէ ներքինն արտաքինով է շինուում, ինչպէս նաև արտաքինը ներքինով. թէ լուսաւորութեան երկու տարերքը մտերմաբար միմեանց հետ. կապուած են. թէ դարեր և ամէն տեսակ արդէլքներ կարող են միմեանց վրայ գիմել և իրարու մէջ ընկնել և թէ կարելի է, որ հազար ու մէկ կերպարանաւորութիւն կրելու ենթակայ լինին իրար հետ միաւորելու համար, բայց և այնպէս վաղ կամ ուշ կ'միաւորին իրար հետ, և թէ այս իրերու բնութեան օրէնքն է պատմութեան ընդհանուր իրը և մարդկային ազդի բնածին հաւատը :

Պարոնայք, կարծում եմ, որ ոչ թէ, սպառած լինիմ, ոչ, կարի հեռի եմ, այլ ներկայացրած եմ զրեթէ կատարելապէս, թէ և կարի հարեանցի իմն լուսաւորութեան կամ քաղաքակրթութեան մեծամեծ իրողութեանց հանգամանքները կամ նրա արդիւնքն ու արդասիքը, կարծում եմ, որ քաղաքակրթութեան մեծ իրին վրայ բանաճառեցի, նրա համար մի սահման դրի և այն զլիաւոր և սկզբնական խնդիրները հաստատեցի, որոնք յառաջ են դալի քաղաքակրթութեան իրերից, Վարդ եմ կանգ առնուլ այս տեղ, սակայն չեմ կարող չհաստատել նաև մի խնդիր, որուն պատահում եմ այստեղ. այն խնդիրներից միոյն եմ պատահում, որոնք այսուհետև իսկ և իսկ բուն պատմական խնդիրներ չեն, այլ, չեմ կամենում ենթադրական ասել, հապա կարծիքական. Այնպիսի խնդիրներ, որոնց մարդս միայն մի ծայրն է բռնած և որոնց միւս ծայրին երբէք չի կարող հասնիլ, որոնց չըմանը չի կարող ման գալ, որոնց միմայն մի կողմիցն է տեսնում. Սակայն այս խնդիրներս իսկական լինելուց բնաւ յետ չեն մնում և որոնց համար մարդս պէտք է անդադրած մտածէ. վստան զի նրա առաջն են ներկայանում միշտ ամէն ժամանակ և ամէն վայրկեան :

Այս երկու զարգացումներից, որոնց վրայ խօսեցանք և որոնք լուսաւորութեան իրն են հաստատում, մի կողմից ընկերական զարգացման և միւս կողմից մարդկայնութեան, որն է նպատակ, որն է և միջոց. միթէ մարդս իր ընկերական վիճակին կատարելութեան, իր աշխարհիս վրայ վայելելու կենացը բարեկաւութեան համար է զարգանում բոլոր իր յատկութիւններովը, զգացմունքներովը, մտածմունքներովը վերջապէս ամբողջ իր էութեամբը, կամ թէ ընկերական վիճակին կատարելութիւնը, ընկերութեան յառաջադիմութիւնը և նոյն իսկ ընկերութիւնն է մարդու զարգացման շարժիչը, պատճառը և ասպարէզը : Մի խօսքով միթէ ընկերութիւնը մարդու ծառայելու համար է եղած, և թէ ոչ մարդս ընկերութեան : Այս խնդրոյս պատասխանից կախում է ի հարկ է և այն խնդիրը՝ զիտե՞նալ, թէ արդե՞ք մարդու ճակատագիրը միմիայն ընկերական լինիլն է, թէ ընկերութիւնը սպառեցնում և փչացնում է մարդկային ազգը, և թէ ոչ մարդս իր մէջ և իր վրայ մի օտար

և բարձր բան ունի և կրում է երկրիս վրայ իր էությունն համար :

Պարոնայք, մի մարդ, որուն բարեկամ լինիլս պատիւ եմ համարում ինձ, մի մարդ, որ մեր ժողովոյն նման ժողովներից անց կացաւ աւելի կարեւոր, աւելի յիրաժիր մարդկանց ժողովոց առաջին տեղը հասնելու, մի մարդ, որոյ ամէն խօսքերը զրոյնուում մնում են ամէն տեղ, ուր ընկնում են. պարոն Բուայիէ Գոլլար լուծեց և մեկնեց այս խնդիրս իր ԾՐԱԴԻՐ ՅԱՂԱԳՈՍ ՍՐԲԱՊԼԾՈՒԹԵԱՆ ՕՐԻՆԱՑ ասուած ճառին մէջ, թէ և ըստ իր համոզման: Այս երկու խօսքերն եմ գտնում այս ճառին մէջ. «Մարդկային ընկերութիւնը կամ ազդք և սղինք, ծնում, աղբւրում և մեռնում են երկրիս վրայ, իրանց ճակատագիրն այս տեղս է կատարուում. . . . բայց այս ճակատագիրը ամբողջ մարդս չի պարունակում: Մարդս ընկերութեան կամ ազդայնութեան մէջ մտնելուց և խառնուելուց յետոյ իր անձին ամէնից ազնիւ մասն իրան է մնում. այն բարձր ու վեհ յատկութիւններն, որոնցմով Աստուծոյն մի հանդերձեալ կենաց և մի աներեցութ աշխարհի անձանցում անկուր բարութեանց և մեծութեանց մէջ է վերանում: Մենք, մարդ անձնական, մարդ համայնայն, անմահութեամբ, հողում ճշմարիտ էակներ, բացի աշխարհային տէրունական, պաշտօնաւորութիւններից, աստիճանաւորութիւններից ուրիշ մի ճակատագիր եւ ունինք :

Ոչինչ չեմ աւելցնել, պարոնայք, և ոչ յանձն կառնում անդամ այս խնդրոյն վրայ խօսելու, այլ միայն և ես հաստատուելով մի և նոյնը կբաւականանամ. Այս խնդիրս քաղաքակրթութեան պատմութեան վերջը կը պատահի: Երբ այս պատմութիւնս կվերջանայ, երբ ուրիշ ոչինչ չի մնալ ասելու մարդկային գործնական կենացը վրայ, մարդ անպատճառ ինքն իրան կհաբցնէ, թէ արդեօք ամէն բան սպառել է, թէ արդեօք ինքը ամէն բանի վախճանին հասել է: Այս ուրեմն վերջին և ամէնից վերացեալ խնդիրներից միին է, նրանցից, որոնց լուսաւորութեան պատմութիւնը կարող է առաջնորդել: Իսկ ես կբաւականանամ նրա պաշտօնը և նրա մեծութիւնը ցոյց տալով միայն:

Բոլոր այս ասածներիցս, պարոնայք, յայտնի է լինում, որ քաղաքակրթութեան պատմութիւնը երկու կերպով կարելի է ճառագործել, երկու աղբիւրներից քաղել, երկու այլևայլ հայեցութեամբով նկատել: Պատմաբանը կարող է մարդկային հողւոյն մէջ կանգնիլ, մի սահմանաւոր ժամանակուան մէջ մի քանի դարերու կարգումը կամ թէ մի հաստատուած ժողովրդեան մէջ, կարող է քննել, պատմել, նկարել ամէն տեսակ դէպքերը, փոփոխութիւնները, յեղափոխութիւնները և կերպարանափոխութիւնները, որոնք կատարուել և կատարուում են մարդկային հողւոյն մէջ և երբ բանի կատարածին կհասնի, մի քաղաքակրթութեան կամ լուսաւորութեան պատմութիւն կունենայ իր ընտրած ժողովրդեան և ժամանակուան համար: Կարող է և ուրիշ կերպ անել.

փոխանակ մարդկային հոգւոյն մէջ մտնելու կարող է դուրսը կենալ, կարող է աշխարհիս երևալն մէջ տեղը կանգնիլ և փոխանակ մարդկային մտածմանց և զգացմանց փոփոխութիւնները նկարելու, կարող է արտաքին իրերը նկարել, ընկերական վիճակին պատահմունքներն ու փոփոխմունքները: Այս երկու մասունքը, այսինքն՝ քաղաքակրթութեան այս երկու պատմութիւնները միմեանց հետ կարի ամուր կապուած են: սրանք միմեանց կերպարանացը ցոլացումն են, սակայն կարող են միմեանցից բաժնուած լինիլ, դուցէ նաև պէտք է որ բաժնուած լինին զէթ սկզբումը, որպէս զի թէ մինը և թէ միւսը մանրամասն և պարզ ու մեկին ճառագորտին: Նսկ ևս միտքս չեմ դրել այժմ Ներսիսյան քաղաքակրթութեան պատմութիւնը մարդկային հոգւոյն մէջ քնննել ու դնել, այլ արտաքին զէպքերու պատմութեան, տեսանկիւն երևակական աշխարհին պատմութեան վրայ է, որ կամենում եմ պարապիլ: հարկ էր ինձ ներկայացնել ձեզ քաղաքակրթութեան իրն, ինչպէս որ խնամում եմ ևս, իր խառնիխառնութեան և ընդարձակութեան մէջ և հատուտիկ ձեր առաջնայն բարձր խնդիրներն, որոնք լուսաւորութեան գործնական իրն է կարող յառաջ բերել: բայց այժմ մի սահմանի մէջ եմ մտնում և ասպարէզս նեղ չըջանի մէջ եմ փակում: մի-միայն ընկերական վիճակի պատմութիւնն է, որ միտքս եմ դրել բանադրելու:

Ներսիսյան քաղաքակրթութեան բոլոր տարեքն իրա օրօրոցումը հետապնդելուց պիտի սկսենք: Հռոմէական պետութեան ժամանակից պիտի քննենք և պիտի դնենք ուշադրութեամբ ընկերութիւնը, ինչպէս որ էր այն երեւիլ աւերակաց մէջ: Ջանք պիտի անենք, ոչ թէ այն աւերակաց միջից յարուցանելու նրան, այլ և ոտքի վրա կանգնեցնելու իր տարեքն իրարու մօտ:

Եւ երբ այս տարեքն ձեռքերումս կունենանք, փորձ կ'փորձենք ներքանք ման ածելու և չանց հոտից գնալու իրանց զարգացմանց մէջ տառն և հինգ դարերու չըջանի միջից, որոնք այն ժամանակից զըրրուել անց են կացել:

Կարծեմ թէ, պարոնայք, երբ մի փոքր այս ուտման մէջ յառաջ կերթանք, շուտով կհամոզուինք, որ քաղաքակրթութիւնը սակաւին հրեկայէ և աչիս սրհա ևս անկարող է նրա ընթացքն ուղղելու և նրա շարիղը չափելու: Մարդկային խելքն ու միտքն այսօր դեռ չէ եղել աչնաչ, որպէս կարող է լինիլ ժամանակաւ: Կարի հոգիք տակաւին մարդկութեան ամբողջ ապագան լուծանդակելու: Սակայն թե՛ մեզանից ամէն մէկն իր մտքով մի փոքր յետ դառնայ և վէր իջնի և հարցում անէ ինքն իրան, թէ Բնէ զգացմունք և ինչ յոյս ունի բարութեան վրայ և յետոյ իր մտաբերած խորհուրդը այսօր աշխարհին մէջ դնուած բարութեան դիմացը դնէ, այն ժամանակ կհամոզուի, որ տակաւին ընկե-

րականութիւնը և քաղաքակրթութիւնը մանուկներ են և իրանց արած ճանապարհին նայելով՝ տակաւին մեծ ճանապարհ ունին անելու : Այս ոչինչ չի պակսեցնում, պարոնայք, մեր այժմեան վիճակին վրայ նայելու համար ունեցած դիտաւորութենից : Երբ փորձ կ'իտրձեմ և ձեր աչաց առաջը կրերեմ տասն և հինգ դարուց հետէ Եւրոպայում եղած լուսաւորութեան պատմութեան մեծամեծ տառապանքները, կոտենենք այն ժամանակ թէ ի՞նչ ստոյծան մինչև, մեր օրերը մարդկանց վիճակը աշխատաւոր, մրրկալից և տաժանելի է եղել ոչ թէ միայն արտաքուստ և ընկերութեան մէջ, այլ և ի ներքուստ հոգեկան կենաց մէջ անդամ : Տասն և հինգ դար շարունակ մարդկային խելքն ու միտքն այնչափ տանջուեցաւ, որչափ որ մարդկային սեռը տառապեցաւ : Կարելի է, որ այս առաջին անդամն է, որ պիտի տեսնէք, թէ արդեան ժամանակուսն մարդկային հանճարը տակաւին չառ թերակատար վիճակի է հասել. սակայն և այնպէս այս մի վիճակ է, որուն մէջ մի փոքր խաղաղութիւն, մի փոքր բանականութիւն և մի փոքր խոհականութիւն սկսել է տիրել : Մի և նոյն է նաև ընկերականութիւնը, թէև ակններև և մեծամեծ յառաջադիմութիւն է արել և մարդկային վիճակը քաղցբարոյ և արդարամիտ է դառել համեմատելով ինչ որ էր յառաջագոյն : Կարող ենք զրեթէ յիշել մեր նախնիքն և մեր վրայ պատշաճելով լուքրեսիոյ ոսանաւորները ասել :

Քաղցր է մարդուս երկրից տեսնել

Մարդկանց ճղունքն ու ջանքը :

Որք անում են ծովու վերայ,

Ալեաց խռոված ժամանակը :

Կարող ենք նաև ասել մեր վրա առանց ամբարտաւանութեան, ինչ որ Սթենեղոս Հոմերոսի մէջ ասել է.

Փառք ենք տալի Բարձրելոյն,

Որ մենք մեր նախորդներից,

Անչափ աւել ենք արժում :

Սակայն զգոյշ կենանք, պարոնայք, չառ անձնատուր չլինինք մեր երջանկութեան և կատարելութեան զգացմանը : Կարող ենք երկու ծանր վտանգաց մէջ ընկնիլ, ամբարտաւանութեան և թուլամոլութեան : Կարող ենք մի մեծ վտահոլութիւն առնուլ մարդկային հանճարոյն, մեր այժմեան լուսաւորութեան կարողութենից և յաջողութենից և մի և նոյն ժամանակ մեր վիճակին քաղցրութենից տկարանալ և ջղատիլ, ջեմ իմանում, պարոնայք, եթէ ձեր միտքն եւ իմ մտքիս նման յափշտակուած է թէ ոչ, սակայն ըստ իս մենք անդադար ծփում ենք մի փոքր բանի համար մեր վրայ ցաւելու և մի փոքր բանով մեզ գոհացնելու յօժարութեան մէջ : Մի գիւրադրողութիւն, մի պահանջողութիւն, մի

անասման վառարարութիւն ունինք մեր թէ խելքին և թէ մտքին , մեր թէ ցանկութեանց և թէ Երեսկայութեան ընթացքին մէջ . և երբ մեր կեանքը արդիւնատու անելու պարտական ենք զգում մեզ , երբ հոգս անելու , աշխատելու , զո՞ն անելու և կարողութիւն բանեցնելու պարտաւորուում ենք մեր նպատակին համեմու համար , մեր բաղուկները տաղտկանում , թուլանում և ընկնում են . մի այնպիսի հեշտութեամբ ենք յետ խրոնում , որն որ գրեթէ հաւասարում է մեր անհամբերութեամբ ցանկանալուն : Զգոյշ կենանք , պարոնայք , որ այս երկու պակասութիւններից մինը կամ միւսը մեր վրայ չբռնանան և չտիրապետեն . վարժ և փորձ լինինք խորհելու և կշռելու , որ օրինաւորապէս կարող ենք անել մեր կատարելութեամբը , մեր ղեկաւորութեամբը և մեր զօրութեամբը . ուրիշ աւելի բան չպահանջենք , բայց միայն այն , որ օրինաւորութեամբ , արդարութեամբ կարող ենք ձեռք բերել յարդելով և պատուելով այն սկզբունքները , որոնց վրայ հաստատուել է մեր քաղաքակրթութիւնը : Երբեմն այնպիսի սկզբանց յարելու յօծար ենք երևում , որոնց թէ հակառակ ենք և թէ արհամարհում ենք . խուժ դուժ Եւրոպիոյ սկզբանց , նրա հնարաղիտական , խորամանկական , բռնարարական և խաբւբայական միջոցներուն ենք զիւնում շատ անդամ , որոնք չորս կամ հինգ դարուց հետէ մեր սովորական և զործածական ճարտարահայր գործիւներն են դառել . երբ այս մոլութեանց և ցանկութեանց մէջ կընկնինք , չենք գտնիլ մեր մէջ այն ժամանակուան մարդկանց ոչ երկայնմտութիւնը և ոչ վայրենի աշխուժութիւնը , որոնք չարաչար տանջուում էին և անդադար աշխատում իրանց անհաճելի վիճակից պրծնելու : Մենք դո՞ն լինինք մերկից , չյանձնենք մենք մեզ անցայտ և անորոշ ցանկութեանց բաղդին , որոնց ժամանակը չի կիկել տակաւին . շատ բան տրուեցաւ մեզ և շատ բան տխրի պահանջուի մեղանից . յաջորդ սերունդին մեր վարուցը վրայ մի ճիշդ հաշիւ ախի տանք . հասարակութիւնք կամ կառավարութիւնք ամենեւեանքս վիճաբանութեան , քննադատութեան , պատասխանատուութեան ևնթակայ ենք . մեր լուսաւորութեան սկզբանց վրայ ամուր և մոտրիւ մնանք . արդարութիւն , օրինականութիւն , հասարակականութիւն և ազատականութիւն : Զմուռնանք երբէք , որ եթէ մենք իրաւամբ պահանջում ենք , որ ամէն բան մեր աշայ առաջը բաց լինի , մենք ևս աշխարհիւ առաջը բաց ենք և թէ կարող մեզ դալու ժամանակը և մեր վրայ դատողութիւն , քննութիւն և վիճաբանութիւն կլինի :

Երկրորդ դասը յաջորդ թուով :

Թարգմանութիւն Մարկոսի Աղարեկեան .

ԳԵՂԵՑԻԿ ՕՐԻՆԱԿ ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

Մի ազգի պատմութիւնը պայծառացողիչ ոգիների կարգումը տեսնում ենք մի ականաւոր և արդիւնաշատ Հայրապետ որ յաղթահարելով ժամանակի ունայն և աննպատակ ցանկական կրքերին իւր առաքինասէր վարքով ու բարի բարի զգացմունքով ոչ մի ժամ և ոչ մի լուսն չէ խնայել և իւր հոյակապ անձը նուիրել է իր սիրեկան ազգի յառաջադիմութեանը, նրա մտաւոր և նիւթական վիճակը բարգաւաճ առնելու մասին : Այս հայրենասէր ուրիշ և սիրալործ Հայրապետն է մեծն Ներսէս : Այո, թէպէտ ուրիշ հայրապետաց՝ Սրբոյն Սահակայ, Սրբոյն Մեսրոպայ, Ներսիսի Շնորհալոյն և սոցին նմանեաց քաղցր ակնարկը և զովանի ջանացողութիւնքը անպակաս են եղել մեր ազգի վրայ, սակայն պէտք է ասել, որ մեծն Ներսէս իրան ազգաշէն, հանրաշահ և օրինակելի դործքերով գերափայլել է ամէնից : Այլոցը սահաւուց, իսկ Մեծն Ներսէսինը բոլոր Հայաստանի վրայ է, սփռուել մեծերի և փոքրերի, կրօնաւորաց և աշխարհականաց : Թաղաւորներից սկսեալ մինչև վերջի աղքատը միշտ և հանապաղ վայելել են նորա գերազոյն արդեանց պտուղները : մի խօսքով Մեծն Ներսէս խաղաղութեան ժամանակն եղել է շինութիւն ձգող, պատերազմի ժամանակը թշուառ միջը հալածող, իւր ազգի սուրբ և մաքուր հաւատը պաշտպանելու հազար աքսորանք կրող, խռովութեան ժամանակը հաշտութիւն առնող : Պարզ օրինակաւ պատկերանում է այսօր մեր առջև սոյն այս մեծահոգի Հայրապետի արդիւնքը, երբ մանաւանդ կարդում ենք Արշակ մեծ թագաւորի կենսագրութիւնը : Այն ինչ ինքը Արշակը պատերազմ է բաց անում իր նախարարաց հետ, որոնց յաղթել չկարողանալով շատ անգամ դիմում է խնդրանօք առ Մեծն Ներսէս և աղաչում, որպէս զի միջոց գտնի գալ խաղաղութիւն ձգելու համար : տեսնում ենք, որ Մեծն Ներսէս այս սրբազան պարտքն իւր վերայ առնելով հասնում է խաղաղութեան կէտին և զկնի մահուան Արշակայ Հայոց թագաւորի, նորա Պապ որդւոյն կարգում է կայսր հաճու

Թեամբ Հայաստան աշխարհին Թագաւոր : Երբ Շապուհ Պարսից Թագաւորը ուրացող Մեհրուժանի ձեռքով ընդհանուր պատերազմ է բաց անում : ոչ Թէ միայն Հայաստանը իր իշխանութեան տակ առելու, այլ նաև հաւատքից հանելու և կրակապաշտ շինելու նորա կորովասիրտ որդւոցը, այն ժամանակը, երբ մեր Թշուառ Հայաստանը, այն մեր երբեմն բարեբաղդ և այժմ դժբաղդ կենաց խանձարուրը իբրեւ մի անդեկավար նաև տարուբերուած փոփրադէղ և կատաղի կոհակնելու ալիքներու վերայ, անդադար այս կամ այն կողմն էր ծփուում և չկար մին ոք որ ձեռք ձգէր հանելու մինաւահանգիստ տեղ, դժալով նորա ողբալի զրուԹեանը : Այն խռովայոյզ ժամանակումը բազմարդիւն և քաջ հովիւ Մեծն Ներսէս պատճառ եղաւ կայսերից օգնութիւն խնդրել և բացուեցաւ մի ընդհանուր պատերազմ մոխրաշունչ Պարսից դէմ և սա՛ երջանիկն Հայբապետաց մէջ, ինքը իւր կողմից հալածեց ու վանեց արտաքին և ներքին Թշնամեաց յարձակմունքը : Բայց սոս՛ զու ինձ, արդոյ ընԹերցոյ, ինչով, եթէ ոչ իւր ջնուաւանդ սրտի մաքուր և սուրբ աղօթից օժանդակութեամբ . համարեա՛ Թէ բոլոր Հայաստան աշխարհը փոքր ժամանակի մէջ հասուցանելով մի խաղաղ վիճակի, ամենայն ինչ ձգեց կարգի և կանոնի տակ, որ կարող եմ ասել, կարի շատ երկար միջոցներ պէտք էին այսքան իրողութիւնները ձեռք բերելու : Ուստի և Մեծն Ներսէս իրաւամբ կոչուեցաւ ազգասէր, աշխարհաշէն, քաջ հովիւ, առաքեալ, սքանչելագործ, վարդապետ, մարգարէ և ի վերջոյ մարտիրոս : Այստեղ միտք չունինք պատմել մի առ մի նորա վարքագրութիւնը և հրաշագործութիւնքը, ըստ որում մեր բանիմաց Հայերը կարող են անողել պսոտութեան էջերը . բայց կ'իշխենք, Թէպէտ շատ համառօտ կերպիւ, նորա կենաց ազգօգուտ գործերը և հասարակայ համար արած շինութիւնքը, որք գեղեցիկ օրինակ և յորդոր կարեն լինիլ ներկայումս մեր ՄԱՏԹԵՈՍ Հայրապետին և Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց : Պատմութիւնը այսօր պատկերացնում է մեր առաջ Մեծն Ներսէսից յառաջ եկած աշ-

խարհաքարոզ արդիւնքը : Նախ՝ ուրկանոցներ բորոտներու համար, երկրորդ՝ անկեւանոցներ կուրաց և կաղաց համար, երրորդ՝ հիւանդանոցներ, չորրորդ՝ որբոց տեղիք, հինգերորդ՝ ազքատանոցներ, վեցերորդ՝ հիւրանոցներ, եօթներորդ՝ հոհոգեատուներ և վանքեր կրօնաւորաց համար, որոնք մի առ մի տեսնում. ենք խորենացւոյ պատմագրութեան մէջ Այո՛, երբ զարձնում ենք մեր ուշադրութիւնը նոյն պատմութեան թերթերին, յայտնի տեսնում ենք մի և նոյն ժամանակը անդթուլութիւնը տիրապետած խղճուկ Հայաստանի վերայ, ամենայն մարդ, մանաւանդ մեծերը՝ թաղաւորից սկսեալ իրանց սնտախ կամքն էին յառաջ տանում. այլոց ողորմիլ, այլոց վերայ գութ և խիղճ ունենալ երբեք չկար նրանց սրտումը : Անդթուլութիւնը մի հաստարմատ սովորութիւն էր եղած, առաւել բորոտներու մասին, որոնց ախտի փոփոխականութեան համար արտաքսում էին և հալածում խղճուկներին : Անշուշտ պէտք է ասել, ոչ բռնացել էր մարդկանց անդթութեան ախտը և Հայաստանը եղած էր տեսարան անդութ գործքերի : Խնչ բան էր եղբայրսիրութիւնը, անուեն անգամ չէր լսուում, սակայն Մեծն Ներսէս այս ամէնը ալն յանդիման տեսանելով՝ սիրտը տրոջուեց, ազդի բարեբաղդութեան համար նա մոռածեց մի քնիհանուր ժողով առնելու, ուր ոչ թէ միայն եպիսկոպոսունք էին, այլ ամենայն կարգի աշխարհական անձինք, որոնց առաջ սրտի ցաւով բացեց մեր ազդի վէրքերը, նորա թշուառութիւնքը, մեծերի անդթութիւնները, կարօտներու խղճութիւններն այնպիսի ճարտարութեամբ և իմաստութեամբ, որ ամէնքը ի միասին համոզուելով նորա սուրբ խօսքերից, միաբանուեցան քրիստոնէական հոգւով, համամիտ և համախմբ տուրհոյզով կարգ և կանոն սահմանադրեցին, որ անդթութիւնը արտահալած առնին Հայաստանի հորդ զոնից, ի տեղի որոյ թաղաւորացուցանեն ողորմածասրտութիւնը, ինչպէս ահա քերթօղահայրն ազգային պատմագրութեան իւր իմաստալից ոճով յիշեցնում է մեզ, այնպէս խօսացնելով իւր զրիչը :

«Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց և համօրէն աշխարհա-
 վանօք կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զո-
 ղորմածասրտութիւն, խլելով և զանգթութեան արմատ,
 որ բռնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում, քանզի
 բոլորոք հալածեալ լինէին իբր պիղծ յօրինացն համարեալ
 զուրուկս փախստեայս առնէին, զի յայլս փոխեսցի սիրան,
 «և այլն: Իսկ նորա՝ մեծին Ներսիսի, հրամայեալ ըստ զա-
 ւառաց զաւառաց շինել աղքատանոցս ի խորշն և ի զերծ
 տեղիս, զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց լինիցին՝ ի
 «միսթարութիւն մարմնոց վշտացելոց: Շատ մեծ խոհմու-
 թեամբ աշխատեց Մեծն Ներսէս եկամուտ բանը զանազան
 տ՝ղերից, որով թերևս դիւրութեամբ պահպանուին ամե-
 ճեակարօտեալքն և խնամեալքն: Եւ բաժանեաց ՚ի նոսա զա-
 ւանս և զազարակս պտղաբերեալ յարդեանցն անդաստա-
 շեաց և ՚ի կթոց արօտականաց և ՚ի գեղմնից զի պաշտիցեն
 զնոսա հարկաւ բացէ ՚ի բաց և նորա մի՛ ելցեն ըստ բնու-
 թեան իւրեանց,»: Եւ հետեւաբար շինել տուեց Հայաստանի
 ամէն կողմերը վանքեր, ըստ Խորենացւոյն «Սահմանէ և
 «յամենայն գեօղս վանս շինել, զի լիցի օտարանոցք և տե-
 ղի սննդեան որբոց և այրեաց,»: Հապա տես, արդոյ ըն-
 թերցող, ի՞նչպէս փոխուեցաւ Հայաստանը մի հոգեւոր իշ-
 խանի ձեռքով: Այս եղանակ կարգադրութիւնք լսումենք
 ներկայ դարումս զանազան ազգերի մէջ, բայց մեր մայր
 Հայաստանը Մեծին Ներսիսի աշխատութեամբ ունեցել է
 հինգերորդ դարումը. յիշաւի դժը ոսկեղինիկ: Այսպիսի
 ընդհանուր բարեկարգութիւն և ընդհանուր շինութիւն
 վերականգնող ոգի շատ քիչ ենք նկատում պատմադրու-
 թեան մէջ, բայց միայն Մեծին Ներսիսի և ողորմածին Ա-
 շոտայ Բագրատունւոյ մէջ: Ոչ թագաւոր և ոչ իշխան չէ ու-
 նեցել այսպիսի ընդհանուր բարեկարգութիւն մեր ազգի
 մէջ. սակայն զարմանքն այս է, թէ ի՞նչպէս կարողացաւ սոյն
 այս երանելին այսչափ ազգաօգուտ գործերն յառաջացնել,
 որ ոչ մի մեծ զանձ ունէր, ոչ թագաւորներիցը ձեռնտու-
 ութիւն անող կար, մանաւանդ որ Արշակն ինքը ըստ ա-

մենայնի հա՛նուա՛յ էր նրա բարի ձեռնարկութիւններին, որը որ միշտ միայն իւր սրտի զբօսանաց հետ ընթանալով սորան նորան զընդուն մինչև անգամ չաշաղործ մարդերի համար քաղաք բնակութեան շինել էր տալի: Բայց աշխարհաքարող հայրապետը մի զարմանալի եղանակաւ իւր սուրբ գիտաւորութիւնը յառաջ տարաւ. ոչ թէ միայն Հայաստանի մէկ կողմը բարեզարդելով, այլ ընդհանրապէս, ըստ այնմ թէ «Եւ էր այնուհետեւ տեսնել զաշխարհ մեր, ոչ որպէս զբարբարոսս այլանդակեալ, այլ իբրեւ զքաղաքացիս համեստացեալ»: Եթէ այս արթուն և քաջ հովիւը կարողացաւ այն բարբարոս և միանգամայն գազանաբարոյ թագաւորութեան և իշխանութեան ժամանակը այսչափ ազգափոխող գործեր յառաջանել, ուրիշն ինչո՞ւ չպէտք է յուսանք, որ մեր Մեծ քահանայապետ ՄԱՏԹԵՈՍԸ իւր սուրբ ուշադրութիւնը մին օր պէտք է դարձուցանէ դէպ 'ի մեր խղճուկ ազգը նորա նիւթական և մտաւոր վիճակը բարւոքելու հանգոյն Մեծին Ներսիսի, ծաղկեցնելու մեր երկիրն քրիստոնէական և հայրենասիրական սխրագործութեամբ, որ ոսկեղինիկ տառերով անմահանան նրա անուան հետ այս գեղեցիկ և իմաստալից բառերը, քաջ հովիւ, աշխարհագէտ, իմաստասէր, մարդասէր, ազգասէր, կրօնապաշտ և 'ի վերջոյ անաչառ դատաւոր:

Մովսէս Իսահակեանց.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՍՕՍ Լ ՎԱՐԴԻԹԵՐ

Շարունակութիւն (*)

Ի Ե.

Սուրբ Խաչից յետոյ երկու շաբաթ չի քաշուց, որ Աշտարակցիք իրանց յիշատակն քաղիցը պրծան : Պրծնողները փոխուում էին, որ կասես, թէ էն Աշտարակցիքը չըմին, որ էրկօր առաջ կային . էն կեղտոտ, մեջոտ, գուրջ չորերը հիմի դառել են եա թաղայ եա թէ չէ խտակ լուացած ու կարկատած . էն ջաղացի գելվանք (ղերվող) գտակները հիմի դառել են կամ կարմիր գտակ կամ դրմի մորթի, կամ շատերինն էլ բուխարայ . էն վիրնաշապկները, որ հազար տեղից կարկատած՝ քաղցուի միջին տախտակ էր դառել, ամէնի հաքին էլ կար, որ տակինը չի ճղուին, հիմի դառել են մահուդ եա չարքեաղ խաս բաւթով կարած չուխայ . էն օրը մի մարդի հագի լափչին չէր գտնիլ, էսօր շատերը հէնց լափչին ունին, որ կրնկի նալչէն մի մատը երկար ա . հլա էս էրկօրն էլ շատատիրոնջը թախկ թուխկ մնում ա : Ընչանք շաբաթ օրն էլ յիշատակնցումը ինա ու ջինս չես գտնիլ . քաղցուն որ պրծան, կնճեռը կըլլցնեն տաքարը, երկու իրեք բեռը քաղցու կածեն վրէն, որ համնի արաղ դառնայ ու իրանք կըլան առն :

Ես տակի շաբաթն էլ Մոյնու ըխտի պանն ա . հինշաբթի օրուանից ըխտաւորի ծէրը դուս կըգայ : Աշտարակցիք ու Կարբցիք օր առաջ տեղ խլուկ անելով՝ դուքանները կըսարքեն . որը ճոթածախ ա , ճոթ կըբերի, որը արաղ, զինի, որը չարչու խուրտաւատ, որը չիբինի . Թուրքերն ու Քրդերն էլ սուբունելով ոչխար : Ըխտաւորների որը երեւի մարդ ա , առաջուց կապապարի Հայր սուրբին, որ իր համար խուց պահի . որն աղքատ ա՝ հասարի միջին կամ դարսը մի տեղ վր կըգայ : Ամէնից առաջ հինգշաբթի օրը, կամաց կամաց կերեան Կողբըցիք . կարմիր մինթանէքը կնաննց հաքներին, երեխէքանց չորսը մի ձիու վրայ չարած . մի բեռն էլ խուրջիներն մէջը լցրած իրանց պաշարները ձկանոնց վրայ, շատերի հետ էլ մի թոխլի առաջ արած՝ մի երեխայ քշում ա . կըզան Աշտարակայ միջոյն անց կըլինան հաւող ու մաճար առնելով կերթան վերն : Ուրբաթ օրը աչքդ բարին տեսնի . որ կողմդ մտիկ տաս՝ սխալակ ու կարմիրն տուող զլիններ ա , որ երեսում ա . վաղուցուան խոյեցիք, որ հիմի Աբազի էս երեսունն են կենում, զլեւները քամակների զիհը կանգած, ամէնի չնքին մի մին զաթբի զընգզընդանից շատ չարք, երկար երկար աղէկէքը ոտով, նաչխուն նաչ-

(*) Տէս թիւ Ա . Բ . Գ . Ե . Զ . Ը .

խոն գուրեքը հաքներին, պառաւ ու միջակ կնանիքը չիայ շապիկը լաւ լաւ շորերի վրիցը հաքներին. «մկա խաանեսունք (հիմի կըհասնենք) ընդար լիւս գերեզմանին խող դառնամ, ասում են, կօի խա (հրէ հա)» Հէնց որ Սուրբ Գէորգի վանքի գլուխն երևում ա, «կօ աղէն երևասի, իմ ձեռն ի ընդոր փէշ», ասում են ու վեր ընկնում երեսների վրայ ջերմեռանդ պառանները, երեսները գետինը քսում. մարդիկն էլ բիղ բիղ գտակածաներին մի մին ջուխա մում, երեսներին խաչ հանելով համբրում են ձամիի քարերը: Մտիկ ես տալի Եզրարդու գհիցը երևում ա Գեղաքունցոնց քարվանը. խմանում ես, որ մօտացել ա աշնան գեղաքունին ուտիլը, որ հետները բերում ծախում են: Վիբե ես մալիկ տալի, ճոճում ա, ճլխտում ա Շօրագեալցոնց ու Գլամիցոնց արաբէքը. «Ո՛հ, Շաքեսար աղաւթ, հողուդ դուրպան, իշտէ լուսաթախ լուս գերեզմանի քիւմբէթը կիրևայ կը. յիբեսս քեզի հող ու մոխիր սլ գինաւոր Սուրբ Գէորգ. իմ մանչերուս մուրատը տաս, , , լսում ես արաբէքանց միջիցը: Աբարանցիք ձիանն ու եղները բարձած, երկխէքը, հարսները վրէն նստոտած» «խաանենք մեր ջոջ (մեծ) աղի ոտքերը պաղնենք, , են ասում իրարու: Ամէն գհից էլ հաւաքուում են Մոդնի: Մոդնու դաշտը ներքեիցը ընչանք Աշտարակու դարիդուսի գլուխը, վերեիցը ընչանք Կարբու բերանը, կողքերիցն էլ ընչանք ձորաբաշն ու Քարբու ձամիկն ըխտաւոր ա, որ լցուում ա. ուլ որ հարուստ ա, չաղիր ա տալի. ուլ որ էլ չաղիր չոռնի իրանց արաբէքանց տակին, ես թէ չէ հէնց զղումը մի քանի կարպետ ու փալաւ են փռել նստել. կնանիքը հէնց որ վեր են գալի, բռնում են իրանց երկխէքանց կոնէրն ու կնքան բաղմութիւնի արանքը ճղելով գնում համբուրելու: Գուարի հիմի տես, ինչ էս ըխտաւորներն են անում. իրեք հետ եկեղեցու գլխովը փարվանի պէս պտտուում են, ոնց որ փարվանէն ճրաղի գլխովը, յետոյ մննում են ժամն ու դալա խորանը: Խորանի դուռը ընչանք կն ներքի դասն էլ լիքն են. հէնց ա, որ ասեղ քցես՝ գետինը չի ընկնիլ. դուռը եկեղեցին բռնել ա. եկեղեցու ձկնն էլ (արձագանք), որ յետ չի դառնում, մարդի անկաջ խլացնում ա. իրար առաջ կտրելով, բռնութով ելով լցուում են խորանը Սուրբ Գէորգի գերեզմանին ուխտ անելու. չատերն էլ սրտի ջերմեռանդութիւնիցը չոքէ չոք դասիցն ընչանք խորանն են գալիս: Հէնց որ գերեզմանին հասնում են, գօշերին որ տալիս չեն ու մղկտալով աղան Սուրբ Գէորգ, ձէն տալի, մարդի ջիղեարա խաչուում. մինը դռում ա, սլ սուրբ Գէորգ, դու իմ երկիւին լաւութիւն տաս. մի՛նն ասում ա, դու իմ դարդին մի դարման անես: Համբուրում են էրուած սրտով, լիղում էդ Սուրբ գերեզմանը ու խէչ համբուր քըցում, մում վառում. չատերի միւրն էլ Հայր սուրբը, որ ընտեղ կանաճ ա, ձեռնիցը առնում ա, թէ ես իրիկունը կամ էքուց պատարալին կըվառեմ: Գերեզմանի տակին մի ծակ կայ հողով լիքը. ջերմեռանդ ըխ-

տաւորը էդ օրհնութիւնի հողիցը հանում են, քցում բերանները ու հետընները վեր ունում, որ տանին իրանց գեղերումը իրանց չի էկող հարեաններին էլ նրա ողորմութիւնիցը մասնակից անեն: Տեղ ու դադար չի կայ, հինգն ուխտ ա անում, տասը նեքսն են լցուում: Թէ որ թըւանքլին ճիւղտը ձեռին կաննած չընի խորանի դրանը, իրար կըկոտորեն առաջ նեքսն մտնելու համար: Խորանիցը դուռ են գալի, յետ դառնում դպա սեղանը, որտեղ բաղմացրած ա Սուրբ Գէորգի լիաթաթախ ոսկէ աջը, Մեռել յարոյց Աւետարանը ու մէկէլ մասունքները: ամէն մի մասունքը հինգ վեց հետ համբրում են, աչքները քսում վրէն ու գնում ուրախ ուրախ ողորմի Աստուած ասում իրանց մարդկերանցը: մենք մեր վաթիւքը առանք, ասում են, դուք էլ գնացէք, դիւակ արէք: մեր աղէն ողորմած ա, ամէնիս մուրազն էլ կըկատարի: Ընչանք կնանոնց ժամիցը գալը, մարդիքը իրանց տեղը շինած են ընտւ: երբ որ նրանք էկան, սրանք են գնում ուխտ անում:

Ուրբաթ օրը ընչանք իրիկուն ամէն դհից գալիս են լցուում: Ինչ թաւուր օյիններ ուղես, կայ: մի դիհը քեանդիրբաղը (Ղամբաղ) պարանի գլխին ու Սուրբ Գէորգ, եօթն անուան տէր Սուրբ Կարապետ ա ձէն տալի: մէկ էլ դիհը մոյղէն ա ձեռների վրա ման գալի: մի տեղ երկու աշուղ նստած՝ մի թօբուն մարդիկ ղլխներին հաւաքած՝ մի աղլուղ վըռած՝ մարաքեայ են անում ու Սուրբ Գէորգի անումովը փող հաւաքում: Աշտարակիք ձէն են տալի: գնաց, չմնաց լաւ հաւողը, լաւ վըշատը, լաւ ալանին, լաւ դեղձաչիրը, լաւ դինին, լաւ արաղը: մինը ձէն ա տալի: էս ա հատաւ լաւ սօսօքը, լաւ սերկելիլը: Կարեցին դուռ աւախըսաւ (սլոճաւ) լաւ ձմերուկ, Լամիշ: Գլմիցիք էլ պարապիցը նեքսն նստած՝ իրանց հետ բերած ապրանքն են ծախս անում: մի խօսքով, Երևանայ բաղարը իրա աչնան լաւ առուտուրի վախտը, էս թաւուր ծախս չի կարալ ունենալ, ինչ որ էս իրեք օրը ըստեղ ընտւ ա:

Իրիկունը որ մթնում ա, Հայր սուրբը էրկու տէրտէրի ձեռ բօշխաբ ա տալի, մի երկար էլ մուս ձեռլին, դրկում ժողովրդի մէջը, որ պաշտումէց հաւաքեն: էքուց հայր սուրբը պատարաղիչ ա, խալիս մէջը ման գալով ասում են տէրտէրները, ձեր բոլոր ննջեցելոց հողին սլախ յի:ի սուրբ անմահ պատարաղի առաջին: պաշտումէց տուէք, որդիք, լիաբուռն, Սուրբ Գէորգը ձեր բոլոր խնդրուածքը կատարի: Ընտաւորնեւըն էլ Սուրբ Գէորգի անումը լսելուս սրտների դուռը բացուում ա, հանում են ուրախ ուրախ ամէնն իրանց կարողութեան դեօրայ տալիս: մի մին բան էլ տէրտէրների բուռը գնում: աջիդ դուբան, ասում են, էս էլ քեզ ժամուց: Մի քիչ որ լաւ մթնեց, ականակիր էլաւ: իրեք թուանքի հայր սուրբի հրամանովը ճրագները վառում են, մնում լիապատարի մէջը: ամէն տեղ ոչխարի ու դառների բառանչոց ա, որ բողաղը կարելուս անում են: էս մարդիկ ընկնում են ու էրի, մըրթին կի-

տում. քչերն ընչանք լիս հաղար մորթի աւելի ա հաւաքուում, ընէնց էլ էրի. համա որ ըխտաւորը Մոզնու գեղումն ա վէր էկած իրանց բարեկամի կամ ճանանչի սնեւորումը, նրանց մատաղների էրին էլ մորթին էլ, դմակի կէս փայը, մատաղի կէս փայը, ոտ ու գլուխն էլ տան տիրոնջն ա: Բոլոր գեղը տամնութ տուն ա. ամէն մի տան տասը տամնութ հինգ տըւոր կընին վէր էկած. ընէնց տուն չի ընիլ սրանցում, որ էս իրեք օրը իրան տարեկան դաւումն անի ոչ. բրդին հօ, էլ հէտաք չըկայ. ըտով էլ չեն կշտանում Մոզնեցիք, իրանց երեխէքն էլ քչերն ընչանք լիս, ցրեկն ընչանք իրկում մի մին քերեղաններ ձեռնելին մատաղ են կխում, իրանց աղքատ ու խեղճ անկով. որտաքաց ըխտաւորն էլ Սուրբ Գէորգի դուռն էկած աղքատին հօ չի կարալ յետ դարձընիլ:

Ըխտաւորները մատաղները մորթում են, ու Աշտարակու ետ ուրիշ գեղերից ուղած պընճները շարում կրակի վրայ. խաչամէն դուռն աւալի կխտում ու շորվայ քցում ջրի վրայ, որ ուտողի բերնումը ընչանք մահը համը կըմնայ էնքան անուշ ա. ըստուր համար ա, որ Մոզնեցիք անբան են. աչքները տարին տան երկու ամիս տնկում են, թէ երբ պըտի մի ըխտաւոր դայ, որ մատաղի շորվայ ուտենք. թէ որ նրանք տնց որ էս մատաղ հաւաքելու համար են աշխատում, իրանց բան ու գործին կենային, հիմի ամէն մինը մի խան կընէր. Աստուած տուէլ ա, ամէն բանները լաւ, հանդները շատ, իրանք անբան:

Ընչանք էկա քչեր ժամը բերնիցը հետը լիբը ըխտաւոր ա ընում. փառաւորն հայր սուրբն էլ, ինքը առաւօտնց ընչանք էս վախտ գերեզմանի զխաւ իրեը էն շօքումը նստած ա. յորդորում ա նանկին, քուրերին, հարսներին, որ խէչ համբուրը սրտալի քցեն. ինչ անի խեղճը, կարողն հաստատ ընի, Վանքի համար ա աշխատում, հօ իր ջէբը չի քցում. թէ դուս դայ ըստեղանց՝ տիրացուին ու թուանքչիքը աչքի սուրմայ կըթուցնեն. սրա համար լաւն էն ա, ասում ա, ետ նեղութիւն քաշեմ, քանց թէ Սուրբ Գէորգի մի չովը կորչի:

Գէջղան գէջ էկա քչերին ճիպատաւորները խեղճ դայով հայր սուրբին, հոգիները միտը քցեցին, զօռով դուս ալին ըխտաւորներին ու դուռը չինեցին, թէ առաւօտն էկէք, հիմի քնելու վախտն ա. Համա ո՞վ կըքնի. արի լսի դու էս քչեր, ինչ էս ըխտաւորներն են անում. ամէն տեղ էլ մում են վառել, ետ թէ չէ կրակ կիտել. նրա լսի առաջին երկու երեք տընտր մի տեղ հաւաքուած՝ քէֆ են անում. խորովածի հօտը խնկահատից անուշ ա գալի: Աշտարակու զինին ու պրաղը հմ վըրա ասես, որ իր չնորհքն ու զօրութիւնը չհանց չի տայ. կոնձում են ու իրար օրհնում, Սուրբ Գէորգը քու մուրաղ տայ էլ հետն ասում. ու որը Հայավար, որը Թուրքավար, որն էլ Քրդավար կկլայցնում. Շատ տեղեր սաղանդաւորները ամում են ու սղջիկ՝ տղայ խաղացնում,

ուռայ ձէն տալի. իրար կենաց խմում Թէ որ էդ օրհնուած սիրտ փառաւորողը Աստուած ոչ անի, հատնի, տաղ ըլին Աշտարակցոնց տկերը. անձախ են մի լիութիւնի մէջն ընկել, փող ղըմիշ կանեն : Ներքե վնաս կողորցոնց ու Շահրիարցոնց թօրուններին մտիկ տաւ՝ քէֆդ կըղայ : Թօի են էլէլ մի բաց տեղ աղափ աղջկէքը, բռնել իրար վափուկ կուռը ու լէլէին ղըլդ : Նրանց աղջկերանց քաղցր ու բարակ ձէնը լսողի սըրտին մի ուրախութիւն ա տալի. տղէքն էլ որ նրանց բերնիցն առնում չեն ու իրանք ասում է, դառնում ա մի սիրուն տեսարան : Ամէն տեղից՝ դափ ու գուռնի ձէնը դալիա ա . մի խօսքով տասն օր անքուն կացած մարդ ըլի, էլ չի ուղիլ էս քչեր քնի :

Առաւօտեանց լիսը բացուեց՝ նոր Գիւմրեցիք իրանց սուփրի վրիցը վեր կացան , մատաղները կոխեցին խուրջներն ու արարէքը լծեցին : Ընչանք մարդկանց հանգ ու հունցը , կիսմիքը նեղ նեղ դեղին շաւքեաթիւրէքը հաքըներին, կառլտ կամ կանանչ մահուտից զոգնոցները կապած , դեղին սօլերն էլ ծփացնելով ոտներումը՝ գնացին գերեզմանը համբուրելու , որ դան գնան Էջմիածին :

Մի կողմիցն սկսեցին գնալը , մի կողմիցը գալը . էս օր էլ ընչանք իրիկուն դէտից դէնից մօտիկ տեղերից ըխտաւորներ կ'կան . էլ յետ էրէկուան խաղացողները իրանցը սարքեցին , Աշտարակի ծախս անողները հինգ վեց հետ յետ գնացին դեղը , զատ բերին ծախելու :

Ըստուց իրեք օր յառաջ, հի՛դ շարաթի իրիկնապահն էր , որ երկու տղայ՝ կուռ կուռի բռնած՝ Աշտարակայ Մողնի , մինը իրա բարձր ձէնովը, ոսկի քաքուովը, խուճուճ խուճուճ ճալվերովը , խաս բաւթով կարած չերքեզի չուխովը , բարձրակրունկ զարաբաղի լալիչներովը , իրա սիրուն դէմքովն ու տղամարդի բոյովը . մէկէն էլ վարձուած՝ շատ բաներ գլխովն անցկացած խելքովը , քաղցր խօսքերովը , ամէնի հետ քաղաքավարութիւն անելովը էս Մողնու ըխտաւորի ոչ ու միտքը , սիրուն աղջկերանց սիրտը իրանց էին քաշել . որ դնովը ման էին դալի , քսան երսուն հողի՝ քամակներեցն ընկած՝ ուղում էին տեսնիլ Թէ էս ինչ թաւուր տղէք են , էս հրաեղանց են : Թէ որ ոչ ով մտքիցը չի քցել, հիմի կ'իմանայ , Թէ սրանք են Սօն ու Գարեղինը , որ Երևանու իրանց հընկերներիցը էկել էին ու դօռով վեր կալել հեաները բերել (*) : Սօփ , Թէ էդ աղիղ աղպէր տղէքանց խաթրը չընէր, ընչին էր պէտքը էս իրեք օրը պարապ ման գալ . ինքը մի ռնչալար, ռահաթ (չինական) մարդ էր . իրան համար մի քանի շահի յետ քցէր իր աղպօր հետ, որ ըստեղ ծախս էր անում, իրան խէր էր . համա խաթրագերի էր , Գարեղինն էլ հեան էր . կարոց ոչ չէինքը չի առնիլ : Շարաթ իրիկնապա-

(*) Երևանու ըխտաւորը առ հասարակ երրորդ կիրակին կըղայ , բայց բացառութեամբ այս կիրակի իս դալիա են :

հին հացի վրայ նստած էդ տղէքանց հետ խաղ էր ասում, որ մի թօ-
րուն Աշտարակցի կնանիք, առած իրանց հեռու տեղի բարեկամների
կնանոնցը, որ ուխտ էին էկել, դալիս էին Սուրբ Գէորգը համբրելու:
Սրա ձէնը կաննացրուց միւլատուղի (մազնիս) պէս էս ըխտաւոր կը-
նանոնց մինին: Կացէք, ասեց, մտիկ տանք էս քաղցր ձէնին, սրա
պէս ես իմ օրումը քաղցր ձէն առաջինն ա, որ լսում եմ: Համա Աշ-
տարակցի մի կնիկ՝ սատանի դարձ՝ խմանալով, թէ էս հմ ձէնն ա,
զուա անում, թէ չի ուղիւ, գնանք ժամ Դրանց քամակիցը գնացող ալ
դանաւուղ մինթանէն հաքին, զլխին մի բաղդատի աղլուխ քցած ջահէլ
աղջկայ ոտները հէնց խմանաւ, թէ բխովեցին, երբ որ էդ ձէնը լսեց. էլ
չի ուզում գնայ, կաննել ա ու էն ըխտաւորի կնիկանը կամանց ասում,
թէ հլայ դորթ կաննէք՝ տեսնինք էս աղէն հրեղանց ա: Ա՛խ, ում յայտ-
նի չըլնի, քեզ հօ յայտնի ա, այ դրա սիրովը սիրող մաշող աղջիկ. դու
որ ըտէնց քեզ չխմանայն ես գնում, ո՞վ կաւատայ. սաքի քեզ ո՞վ չի
ճանանչում, թէ ո՞վ ես. ո՞վ չի խմանում, որ դու նրա Վարդիթերն
ես, էդ մէկէլ զու անողն էլ, թէ գնանք, քու մէրն ա, էն միամիտ կը-
նիկն էլ ձեր ուրիշ գեղըցի բարեկամի կնիկն ա. որ փէշիցը բռնել ես ու
անկաջուճն ասում կաննի տեսնինք:

Գարեգինը էս թաւուր տեղերումը չորս աչքանի ա դառնում. աչքե-
րը դէս ու դէն պտտելու, մին էլ էնքան խալխի միջովը անց կացրուց
Աշտարակցոնց թօրունին: Նրանց աղնիս հաղուտոր, զլխների չարսաւը,
ոտների ժափաւն էլ իրանց շհանց էր տալի: Վարաւուրդ արուց
Գարեգինը, որ Համասփիւռը, Վարդիթերի մէրը, մի քանի կնանիք զը-
խին հաւաքած՝ կաննել ա բակումը մի մէյզան տեղ ու դպա իրանց մը-
տիկ տալի: Ջան Սօն ջան, ասեց, քանի կարաս ու վեր կալաւ, թասը
լցրուց, տեղիցը կաննեց ու ասեց, ո՞վ որ Սուրբ Գէորգը կըսիրի, մի մին
թաս խմի ու ատի. էս նրա կենացը, որ մեր խաղ կանչողին հաւէս ա
տուել ու ձէնը բաց արել. ինքն էլ էս սհաթը մեղանից մի քիչ հեռու
մի թօբունի միջի Իչքի պոչովը մտիկ ա տալի. ասեց ու խմեց. ուռայ,
տղէք ջան, խաղը թողալով ասեց Սօն ու վեր թռաւ տեղիցը, թասը
պռտէհար ընչանք վարդապետի խաղը լցրուց ու խմեց. չէ, էն արի
շողքը իրա աչքին էլ ընկաւ, էն վարդի հոտը իրա պնչովն էլ դիպաւ.
էլ չի կարաց իրան պահել, քանի ուժումը կար, կաննած տեղը վեր
կալաւ էս մուխամբաղը, որ հէնց էն սհաթը վրայ էկաւ:

Մի դարդ ունիմ, դարման կուղեմ,

Գարմանս ջիւան ջան կուղեմ:

Ամէն չնորհք ձեռիցը գցց,

Ինքն էլ հուրի դման կուղեմ:

Սիրով մօտս գալ ունենայ,

Հաքի շորը ալ ունենայ:

Սորոր տաղով սիրուն ղեմքով,
 Կաքաների նման կուզեմ :
 Իմ սիրածն էլ ինձ ա սիրում,
 Սիրոյ բոցը սիրան ա էրում :
 Էտպէս ուխտի սլինդ մնալը,
 Մինչև օրն մահուան կուզեմ :
 Գարնան վաղ ա՛րբիւրիւ ունի,
 Ինձ դրանը միշտ դուռ ունի :
 Վարդ բիւբիւլի սուրբ խորհրդին
 Ես մի բարի վախճան կուզեմ :
 Վարդիս ծառը շատ փշոտ է,
 Ձեռ մեկնելուս կը ծակոտէ :
 Համիկին ածած տառաշի տեղ,
 Փափուկ չայիր չիման կուզեմ :
 Թէ կուզ արնի մէջը կորչիմ,
 Սուր փշերից բոլոր ուռչիմ,
 Էլի ճամփիցս յետ չեմ դառնալ,
 Վարդիս համար տալ ջան կուզիմ :
 Ձի ասէք, թէ Սօս, քանի՛ լստ,
 Վարդ կանչելով միշտ մղկտաս :
 Սաղ վարդը ձեզ՝ մի թերն էլ ինձ,
 Աստուած անի արժան կուզեմ :

Ամէն , ամէն , ո՛վ Սուրբ Գէորգ , դու մեր Սօսի մուրաղը կատարես ,
 ձէն տուին տղեքը միաբերան :

Ամէն տեղ էլ քէֆը թէժ էր , ամէն տեղից էլ խաղ ու պարի ձէն էր
 գալի , համա ամէնն էլ սուս կացան , որ լսեն էս քար ճաքացնող ձէնը .
 ամէն բերնից էլ դուրս էր գալի էս . ակն , էրնէկ քու մէքը քեզնից տա-
 սըն էր բերել , այ՛ ջահէլ տղայ : Վարդիթերեկնց ղօնաղի կնկայ սիրտը հօ ,
 քաշիլ ա Սօսի ձէնը . թէ ամանչի ո՛չ , կէրթայ կուշան ու նրա պռուշ-
 ները կը պաչի : — Եարաբ սրտեղից ա էս տղէն , հարցրուց նա Համաս
 փլուռին , էրնէկ սրա մօրը , որ էս թաւուր տղայ ունի : — Դա ասեց
 պառաւը , Աշտարակու ղօշաղներիցն ա : — Եարաբ պսակած ա , ասեց ,
 կարենայինք աղջկա տալ դրան : — Աղափ ա , ասեց Համասիխուր , հա-
 մա դա քու աղջկը չի առնիլ , դրա զլխովն անցկացած բաները շատ
 շատ են , յետոյ քեզ կատեմ . դնանք ժամը համբերենք , յետ դառնանք ,
 մոթն ընկաւ : Լաւ չէր ուզում էդ ղօնաղ կնիկը հեռանալ ըտեղանց ,
 համա չուտ լսելու համար նրա պատմութիւնը դնաց : Ժամը համբու-
 րեցին ու յետ դառան դպաւ Աշտարակ . Վարդիթերի աչքը մինը առաջ
 էր մտիկ տալի , մինը յետ : Համիկին Վարդիթերի մէքը ասեց էս կնկա-
 նը , ինչ որ անց էր կացել Սօսի զլխովը , ու ասեց , որ հիմի էլ չենք տա-

լի խմ աղջկիւր . էս խաղն էլ որ բարձրացրուց, խմ աղջկայ համար էր . — Ես, ասեց էն կնիկը , ուղում էի , որ խմ բարեկամութիւնս ձեզ հետ հաստատեմ ընդով, որ աղջկիկ ուզեմ տղիս . համա էդ ուրիշ բանով էլ կընի, դուք էն տղի սիրտը մի խաչէք . նրանից որ ձեր աղջկիկ հանէք, ունի էլ տաք, չի վայելիլ , վերջը փոշմանութիւն կընի : Էս կնիկը հէնց խմանաս , վարդիթերի սրտիցն էր ջուր խմում , մէնակ մօր անկաջն էր օձ մօեղ, չէր ուղում հասկանալ խեղճ մէրն էլ ինչ անէր, պատճառի չլինքը կոտրի :

Շարաթ քչերն էլ էրէկուանից լաւ ուրախութիւն արին ըխտաւորներն ու կիրակի առաւօտեանց բարձեցին իրանց քօչ ու քուրանն ու ճամփու ընկան . որոնք էլ Աշտարակ բարեկամ ունէին, գնացին ընտեղ . Ո՞վ էր գժուել մի շաբաթ Աշտարակու դուս գնայ . գինին, արաղը, ուտելիքը, ամէն բանն էլ փառք Ասարծու բօլ, մուֆտայ ուտում են , խըմում ու ման գալի . ասում ա . « գիժը գնաց հարսանիք, ասեց էս լաւ քանցիմ հօր տունը, . . . Էս շաբաթ Աշտարակումը քիչ տուն կընի, որ ըխտաւոր չունենայ . էլածներն էլ քօմնա Բամբկաձորոյէք : — Հէ՛կ Աստուած չէն պահի էս Աշտարակը , աղպէր, ասում են իրար, ամէն բարութիւն էլ կըդոնուի . մէջը մանողը չի ուղում դուս գնալ, Հէնց որ իրանց քէֆը կատարում են, դուս գնալու վախսն էլ չի որ վշատով, տէճորները գինիարաղով լքցնում են ու Սուրբ Գէորգի անումը տալիս, ճամփայ ընկնում : Խմելով, ըստեղ ընտեղ վէր դալով, Աշտարակու վեր կալած սիպտակ լօյները փռելով, տէճորի տակը ընչանք իրանց աները հասնիլը տեսնում են . ի հարկէ, ամէն մարդ էլ իրա բարեկամի համար զալուս բերում ա մի քիչ մողը ես մի գլուխ մօթալ, համա մընին հինգ տանում ա :

Սօսն ու Գարեգինն էլ շաբաթ իրիկունը վեր կալան իրանց հընկերներին ու էկան Աշտարակ, մի շաբաթ Աշտարակումը քէֆ արին . մին օր Սօսեց տանն էին զօնաղ , մին օր Գարեգինն . ուրիշ բարեկամ տղէք էլ վախտ վախտ տանում էին իրանց տները, սրապատիւ անում : Տակի կիրակի օրը նոր էդ տղէքանցը ճամու քցեցին ու թէթեացան :

Օխտը շաբաթ իրար վրայ ըստուց յետոյ ամէն կիրակի Սուրբ Գէորգի ուխտն ա . ըխտաւորը ամէն կիրակի անապական կընին , Աշտարակցիք էս օխտը շաբաթն էլ բնտեղ կընին :

Էս օխտը շաբաթումը Աշտարակու լաւութիւններն երեւում են . աղքատ առես, աշուղ ասես Սուրբ Գէորգի անումովը դալիս են ընչանք կիրակի Աշտարակ ժողովք անում, կիրակի օրը էրթում ճամփին սողորմութիւն ուղում : Աշտարակու կնանոնց ոտը էս օխտը կիրակին Մողնի ա ընում իրանց բարեկամ ըխտաւորների կնանոնց հետ . ինչքան չարաղ շինել են , կէսը նրանց հետ գնում ա . միացող կիրակիքն էլ, տարին տանն երկու ամիս ստի էրթան, որ Սուրբ Գէորգը իրանց գեղի վրայ աչքը քաղցր ունենայ, որ իր հրեղէն ձիւս վրայ նստած, իրա կը-

բախէ մըրախը (աւղը) ձկուն, ամէն քչեր գայ Աշտարակ ման գայ, Դը-
րանց դուշմաններին կոտորի, Աստըծու մօտ էլ ձեռները բարեխօս բըռ-
նի, որ Աշտարակցու բանին գործին յաջողութիւնս ընի, մի ուրի քինթ
չի խոռուի նրանցից . մեռնիմ նրա սուրը պօրութիւնսին, թէ որ աչքը
մին օր Աշտարակու վրիցը վեր ունի, կըքանդուի. նա ա Աշտարակը
պահում:

Ի Զ.

Կիրակի որ անց կացաւ, իրիկունը շատ ցուրտ արուց, փոս յիքա-
նիքը չաղտէն տուուց, թփերը դեղնեցին ու մի քամի անկուտ վեր թա-
փեցին:

Պարէտն էկաւ տուն, տեսաւ որ Սօսը ուէր ու սօճաթից պըծել ա,
էկի իրանց տանը նստել: Բարով, ասեց, նօթերը կիտած: Կընկերնե-
րիդ ճամփու դրիք, էլ ուրիշ քէֆ անելու տեղ չի կայ: Եսն համ տանն
ա մնացել ըխտաւոր, գնա նրանց սիրտն էլ բաց արա, լաւ բան ա
լինչ. կասեն լաւ տղայ ա, լաւ ձէն ունի, վայ մեր գլխին, հողը մեր տան
կտերը, որ ես պտի երկու չաքաթ մեր դարդը, մեր բան ու գործը
թողամ, էրթամ մի քանի սալախանայ տղեքանց հետ նստիմ, ոտս մեր
չեմքը չի դնեմ, չիմանամ, թէ եւրաբ մեր տանը մեռան, ապրեցին: Ինձ
տուն ունիմ, ինձ հազար ու մին ցաւ ու կրակ ունիմ, հրէս աշունքա-
ցաւ, էքուց խալխը իրանց յիքանիքը կըթաղեն, իրանց դուլիը հաւաքել
պըծել են, մերը ցուրտը կըտանի: . . . — Եղ թօճաթներդ քեզ
համար պահի, ասեց Սօսը. քէֆի օր էլ կայ, բանի օր էլ: Դեռ մեր դե-
ղամը ոչ ու մի մատը հողի տակովը չի արել: Նոր պտի էքուցումնից
թաղն ընկնի: Ինչ ա էլի վառք Աստըծու: Էս իրիկուն, որ մի քիչ
ցուրտ արուց, հէնց խնայար թէ ջրօրհնէքի դահմալին էկան: Մողնու
ըխտիցը հօ խամ չես, իրան պտի շհանց տայ: ասենք էս տարի ըխտա-
ւորի սրտովն էլաւ: դու մի հէնց զըյամաթ վեր կացնիլ գիտես, էլ ու
րիշ ոչինչ: փոխարէն պտի անուի, թէ չէ: հօ չես կարալ խօչկամուզով
(փողով) մշակը կէս մանթ թալ բանացնիլ խալխի պէս: էքուց իրեքս
էլ կէրթանք ուրիշի, էլօր մի տասը հողի կաննեք, սևահողը կը
թաղենք: դու սիրտդ ուրախ պահի: թէ դուրիշի համար ես ասում, վառք
Աստըծու, ինչ ա էլի: մեր տարեկան հացը, եղը, պտիւրը, կողակը, ձիու
գարին, մի խօսքով ինչ որ մեղ հարկաւոր ա, ունինք: մնացել ա բրին-
ձը, էն էլ հաւողով առած երկու բեռը չալթուկ ունինք: էքուց արաղն
էլ դու կըզայ, մի բեռն էլ արաղով կըհաւաքեմ, կըտանիմ գնկումը
կըխպտակացնեմ կըբերեմ: — Ես էդ չեմ ասում, այ աղաբէր, ասեց Պա-
րէտը, ընչի պտի խալխը մեղ մասխարայ քցեն, թէ իրանց տունը թա-
ղեա, ընչանք իրիկուն ընկիլ քէֆի յիտնուց: դու ասում ես սղջիլ

եմ ուզում. աղջկայ տէրը ինչ սրտով քեզ աղջիկ սայ. ուրհաթը որ կայ, յիմար ա. ինչ երեսահանց տեսնի, էն ա. էլ չի ասիլ, թէ սա օխտը մարդի բան կանի, իր տան ամէն պակասութիւնները հոգացել պրծել ա. դու դիտես, որդի, մեղքը քու շինքը. ամէն օր քեզ համար մէր ու աղպէր չեն ընիլ, որ դաս տեսնիս քու ամէն բանն էլ կարգը կարգին:

Պարէտի էս խօսքերը ուլ որ լսի, հէնց կըղիտենայ, թէ Սօսը մի գեաւազայ, անբան, հոտած, բանից փախչող տղայ ա: Համա չէ, նա մինձ աղպէր ա, նրա խօսքը չուանի չի պտի դրած. թէ կուղ Սօսը սասը մատն էլ մում չինի վառի աղպօր առաջին, էլի պտի ասի. թող նա ինչ ուզում ա, ասի. աղպօր բնութիւնն էդ ա: Մեր Սօսը նքա սասածները շատ էր լսել, էս դօնումն էլ սուս կացաւ:

Առաւօտինց թէղով դանդակի ձէնին վեր թռաւ, բերուց իր պահած բահն ու թափչակը սարքեց, տանը վեր դրուց, դնաց դրանը կաննեց. հազար մարդ ուզող կար, թէ էս օր արի մեղ, ես էլ կըզամ ձեզ. էկաւ բահը վեր կալաւ, դնաց մի մարդի փոխարայ, մէկէլ աղպէրովն քն էլ դնացին ուրիշի:

Էջօր օրը Սօսը Պարէտի խօսքերը վրիցը վեր ունելաւ համար թաղւոր արուց ու մօրն ասեց, որ փաւ էիլի բերի: Օրը մի քիչ յետ բացումեց, պառաւը հացը կապած պտի տղի շալակը, ինքն էլ փաւը զլիւին էկաւ, մի գաւ էլ մաճար հետը:—Բարի աջողում ձեզ որդիք. Աստուած աջողութիւն սայ, ուրախութիւնով մին էլ յետ տանք:—Ա՛յ քեզ արքայութիւն նանի, հոգիդ դրախտական, Աստուած որդիքդ քեզ բախչի, դու բարով հազար բարի, ձէն տունն բանտրները: Դէ յետ դառէք ձեզ մատաղ, փաւաւ ափսոս տ, խարաք կընի, ասեց պառաւը: Բանտրները հէնց աչքները ձամիլին կթած՝ դրան էին մօտիկ տալի. էն սհաթը բահները վէր ածեցին ու ձեռները մի քիչ լուացին, բոբրուանքի նստեցին, Յիսուս Քրիստոս արին, Երեսներին խաչ արին, փաւի տեփօրը քաշեցին առաջները. ուտում են հինգ մատով ու ասում. քեզ արքայութիւն նանի, էս իմ Աստուածը լաւ փաւ ես էփել. էլի հին կնանիքը. հիմիկ ուսնիս օղլուչաղը Երբ կարայ ըսէնց փաւ էփիլ, անձախ իրանց կոկիլ գիտեն. ափսոս մենձ մարդիկ, քօմմա վէր ընկան, զեղը մեաց ջահէլ ջուհուհների ապով (ապահովութեան տակ). հին կնանիք էլ քիչ են մնացել, ուլ կայ որ: Տղէքը ըսէնց խօսալով փաւը քչեցին, հետն էլ պանիր էր բերել, էն էլ սրբեցին ու Աստուած օրհնի չէն պահի, Աստուած հացին բարաքաթ տայ անելով՝ բերանները փէշերովը սրբեցին, մի մին ջուր էլ խմեցին ու ամէն մարդ իր բանին կացաւ:—Քեզ արքայութիւն նանի, ճաշուայ հացը թէզ դրիլ. հիմի էլ շատ յետի բերիլ, փորներս վեց վեց էր անում. թէ մի քիչ էլ յետի էիլ հասել թըլըփիլ պտէինք, ասեցին տղէքը. անաչէն, տեսնում ես, մի ալար բահին քօցի ենք տալի:

Մեր տղէքը ընչանք իրիկուայ ժամը բանեցին . հէնց որ դանդալի ձէնը անկաջներն ընկաւ, օրհնեալ է Աստուած , տղէք ջան, ձէն տուոյ Պարէտը, հերիք ա, բանթող էլէք, չնորհակալ եմ, Աստուած ձեր ամակը չի կորցնի :— Օրհնեալ է Աստուած , ձէն տուին բանւորներն էլ ու բահըները քերիչով եա էտոցով քերեցին ու դաա տուն :

Իրիկունը մի քիչ մութը որ դետինն առաւ , Սօսը դնաց ուռուցիցը հաւաքեց իրանց բանւորներին , եկան նստեցին հայրի : Երկու բաղկայ սըպասը մէրը տաք տաք դրոց դրանց յառաջը . բերին չոր բօշն ու խժռեցին մէջը . մինը քթալը անկեց փրթածի մէջը . թէ քթալը կաննեց միջին, հօ հերիք էր . թէ չէ ընչանք փրթեցին, որ տեղը հասաւ , խառնեցին, չուռ է չուռ տուին ու քրթալը տուին թանով սըպասի ջանին : — Կերէք ձեզ դուրբան , հալալ ընի ձեր մօր կաթի պէս, ասեց Սօսը, կռնեդ դալար . էս օր ամէնքդ հինգ մարդիւ բան արիք . էդ խօշիւմուղին տուած փողը կորած ա . անաքանդ Կարբցոնց ու Հանախանքոնց իրեքը մեր մի տղի բանը չի անում . օխար սնաթ բահն անձախ են ժած տալի . հէնց են ոտները թափչակին տալի , կասեա ծաղիկ ընին տրորում . իլլաքի թէ որ նստում են հացի . մի սե բոքոն ա ընում, մի քիչ էլ պանրի չում . պասին հօ չոր հաց . ջուրը դնում են կողքներին ու մին կծում , մին խմում . հինգ սնաթ ծղծղամ են տալի . հէնց որ ասում ես, այ տղէք, պրծէք մութն ընկաւ, ասում են . — Եան, չես թորդիլ խաց ուտենք, էդ խմալ (խնչպէս) մարդ ես դու, . . չիմանաք, թէ մէնակ մեզ համար են ըտէնց, իրանց բանն էլ չեն սրտով անում : — Մեռնիմ Աշտարակցու կռներին, նրա ստեղծողին, ասեց բանւորներից մինը . ամէն բանում մեզ ոչ ու չի կարող հասնիլ . Երևանցիք մեր պէս քէֆ չունին . թէ կիրակի օրը մի մին իրանց սնեւրումը խեղճերը իրանց օղլուշաղի հետ մի կտոր հաց կերան, էն ա, թէ չէ ընչանք իրիկունը դուքանումը նստած , ամառ ձմեռ աչքները առուտուրի միջին ա . մի զարիւր մարդ որ մէջներն ա դալի, ուրախանում են . մեր մարդը համ քէֆի միջին ա լաւ, համ բանեալ : — Եմիսածնեցիք էլ մեզ չեն հասնիլ, վեր կալաւ ընտեղանց մինը . իրանք ընչանք խլերջը պարապ , սարապ ման կըղան, փողով մշակ կըբռնեն, յիքանոցումը կրանայնեն , էրթալ էլ չեն, թէ վըէն կաննեն, մտիկ տան . մի կատէպանի ապով կըթողան իրանց էն լաւ լաւ մէքերը խարաբայ կթողան, էլ ախոս չեն դալ . մի մարդ որ իր հալալ աշխատանքովը չի հաց ուտի, քրաինքը ծծլալով ճակատիցը չընի , էրթայ պնի ծէրովը վեր թափի , նա ինչ մարդ ա : Գորթ ա , կան մի քանի մարդիկ էլ նրանց միջին, որ լաւ են , ասեց մէկէլը, որը դուքան են դրել , առուտուր են անում , իրանց աչքը իրանց դրանն ա, որն էլ իրանց մշակութիւնին են , համա մի քանիսով ինչ պտի դառնալ, մի փունջ ծաղիկով Մայիսը կըղայ : — Տօ ինչ էք ասում, վեր կալաւ մինը , մեզ ոչ կըհասնի . ամառը դուռ ա դալի , յիքաբանի

ենք . ձմեռն ա դալի, ձիու քամակին նստած ես թէ չէ յիսնուցն ընկած՝ ոտի տակ ենք տալի սաղ մշախերը . մի դարտակ եափունջով ճղում ենք ձինը, ցուրտը, Գվալի պէս սարեր ենք անց կենում . մի ոսնեկա թիֆ-լիղ ա, մինը Գիւմրի ու Տալալօղլի . Ապարանու բքերը մեր առաջին սա-սանում են . դեռ ընչանք էս օր լսուած չի, որ Աշտարակցի տղէքանցից մինը ճամբին մնայ , ցրտատար ընի, բքարդել ընկնի , հառա ձմեռը օրը քսան ուրիշ գեղըցիք, մին էլ տեսար , էկան ոտ ու ձեռները սառած՝ տուն ընկան : — Էս ընտուց ա , ասեց Սօսը , որ մենք ուրիշ գեղերի պէս գոմերի միջին տաք օդայ չունինք , որ հաւաքուենք ընտեղ , տաք տեղը սարվենք , էլ կարենանք ոչ դուս գալ . մեր օղէն կամ ուսուցն ա , կամ տէր Առաքլնց դուռը , մանկուց դռներին ենք սարվում :

Մեր պարոն բանւորները ըսէնց իրանց գեղի զօչադութիւնները , իրանց արած բաները ուրախ ուրախ պատմեցին , ուրիշներին բամբասեցին ու հացից վեր կացան , շնորհակալութիւն արին , գնացին իրանց տները , ի-րանց խիզանոնց հետ անուշ քնեցին :

Ի է .

Էս երկու շաբաթը Աշտարակցիք բաղի հետ էին . որը բաղից պլը-ծել էր , արաղի ցախն էր ջարդում , յիքանոնց պատերի չափարը քա-շում , որ արաղը քաչի . աւելորդ ճղկներն էր վեր քցում , մենծացած հին ծառերը , որ էլ բար չէին տալի , կտրում , ծղանում , բարձում ձիուն , բե-րում տուն , որ ձմեռը խմորի թունդրումը վառեն . իրա խոտը , որ հըն-ծել էր , յիքումը դէլ զրել , կրում էր տանում մարաքն ածում : Անանիքն էլ կիրակի օրերը շուջուխն էին էփում , լի օրերն էլ տան բանն անում :

Էս կիրակի օրն էր , որ Վարդիթերի մէրը շուջուխը դրուց կրակին , զրկեց կանչիլ տուուց իրա աղիւղ բարեկամներին : Երեխէքը հաւաք-ուել են զլխին . մինն ասում ա , նանի , իմ վայն ածան , ես պտի տաք տաք ուտեմ , մինը՝ թէ ես պտի հովացնեմ նոր ուտեմ , իմ բաժինն էս բօշխարի (թէփչի) մէջն ածան . համա Վարդիթերը կապուել ա , ոչ սիր-տը շուջուխ ա ուզում ուտի , ոչ բան սնի . միաք ա անում . ան , իմ քօռ բանդ , ասում ա , քանի սիրտս մաշեա ու հաշեա . ինչ կըլէր , որ էս աղիւղ բարեկամների միջին Սօսն էլ ընէր . նա էլ էս շուջուխիցը մի մատը վեր ունէր : Միաքը մի բան ընկաւ . ես էլ ասեց , էրթամ մի ա-ման բերեմ , իմ բաժինը լցնիլ տամ մէջը , տառցնեմ , կըտամ փափակին (իր պտտի աղպօրը) կըտանի իր խալֆին , կաշի քիւս քեզ համար իր փայ շուջուխը զրկել ա , նա էլ կըհասկանայ , կըկանչի Սօսին կուտա-ցընի : Էն սնաթը վաղեց մի աման էլ ինքը բերուց , մօրը լցնիլ տուուց , երեսը պօսօքով նաչխեց ու տարաւ պահեց : Շուջուխը թաթախեցին , կախ տուին պարանի վրայ մարդաբոյ շարերը հաստ հաստ , յետոյ պո-

ռաւր բանից պրծաւ կիրակուր էլինց, զօնադներին հաց ուտացրուց ու ճամկու քցեց :

Վարդիթերը թաքուն կանչեց իրա պուճուր աղպօրը, ասեց, արի իմ փայ շուջուխը դնեմ հացի մէջ ամբ խալֆիդ, ասա, թէ քիրս ա իր փայը զրկել հրամանոցդ համար, որ անուշ անես, իմ աղպօրը լաւ կարգացնես. « դողն ինչ կուղի, մութը քչեր », Փափակն էլ էդ էր ուզում, որ կարենայ իր վարժապետի սիրտը շահիլ : Առաւօտէնց անխօս լօշի միջին փաթաթած՝ առաւ դնաց խալֆին : Գարեգինն էն սահաթը հասկացաւ, թէ Վարդիթերն ինչ ա ուղել ասիլ . շնորհակալ եմ ասեց, կասես, թէ աչքիս վրայ, ինչ որ մտքումդ ունէիր, հասկացայ. ու շուջուխը տուուց մօրը, թէ պահի իրիկունը Սօսին կերթամ կըբերեմ, իրար հետ կուտնք :

Սօսն իրանց բաներիցը պրծել էր, մնացել արաղի քաշիլը . իրիկունը երբ որ թաղատեղիցն էկաւ, դնաց հնձանը, տեսաւ, որ արաղը քաշելու վախճան էկել ա, բլղուրը (կնձևոր) հասել ա, պտի քաշուի. առանց Պարեթին ասելու, գնաց արաղ քաշողներն կուշտը, իմաց արուց, որ էս իրիկուն պղինձը տանին իրանց յիքին ու էկաւ տուն : — Էս իրիկուն գընացի բլղրին ակը տուի, հասել էր, ասեց Սօսը Պարեթին . պղինձ ման ածողներին ասել եմ, որ տանեն մեր յիքին, ես էլ արաղի օճաղը չլինեցի : — Շատ լաւ, ասեց Պարեթը, մի ջուխտ մում վեր կալ, մենձ պղինձները, տկերը, ծաքարն ու մի պուճուր արաղի թաս, հաց կեր դնա յիքին, ես էլ Արշամին (իրենց փոքր եղբօրը) կառնեմ ու կըղամ :

Կըլէր շորս հինգ օր, որ Սօսը Գարեգինն էր տեսել, զուիւր բանից խառնուած էր էլել. հիմի գալիս եմ, ասեց ու զուս թռաւ դպա նրանց տունը : Հէնց ընտեղ հասաւ, որ Գարեգինը դրսի դռնիցը զուս էր էկել, որ գայ իրան կանչի : — Օ՛հ, բարով, ասեց, ես հէնց քեզ մօտ էի գալի. էս իւր ես, էս քանի օր ա, չկաս : — Ի՞նչ անեմ, ասեց Սօսը, խառնուած էի, անձախ գլուխս ատակել եմ, հիմի էլ պտի գնամ արաղը քաշելու : — Լաւ, դէ արի, տես քեզ ինչ եմ ուտացնում ք, բակը մըտնելով ասեց Գարեգինը. էսօր առաւօտենց Վարդիթերը իր բաժին շուջուխն ինձ էր զրկել, իմացայ, որ սրտին դարդ ա մնացել ծառղարդար կիրակի օրուայ գաթի պէս, Փոսանդը (հնարքը) գտել ա զրկել իմ մօտ : — Ա՛խ, նրա արեւին մեռնիմ, ասեց Սօսը, էսքան նրա սիրտն ինձ համար էրուում ա. խեղճ երեխէն ընտեղ հալումաշ կըլնի, ես ըստեղ, ընչանք մեր բանը զուխ կըգայ. Աման Աստուած, ձեռները բարձրացնելով ասեց, դու դուշմանի սրտով չի անես ունեւս մօտան օթախը : Սօսը վեր կալաւ շուջուխը լացալիկնած կերաւ, օխայ, ասեց անմահականն, սիրտս փառաւորեց : Էլ չի կարաց իրան պահիլ, սիրտը փուկ էկաւ, աչքերիցը վեր ածեց : — Լաց մի ընիլ, աղպէր ջան, ասեց Գարեգինը, Աստուած ողորմած ա. էն ա օրերը մօտանում են. չափն համբերել ես,

քիչն էլ տան։ Սօսն աչքերը սրբեց, չուշուխը կերտւ ու ասեց, ես պտի էրթալի մեր տանը հաց ուտէի, նոր գնացի յի. քին. իրեք օր ինձ հացը պէտքը չի, էս հերիք ա, կշտացայ. բանը կիրակրի քիչ ընելիլը չի, բանը համն ա։ Յետոյ վեր կացաւ մնաս բարին, ասեց, քեզ խէր ու բարի քշեր, պղինձը կըտանին, կըմնան ուարապ ու դուս էլաւ, գնաց իրանց տունը, ինչ կար չկար հաւաքեց ու գնաց յի. քին, ցախերը մօտացրուց, օճաղը խորացրուց, տեսաւ, որ սղնձները բերին, կնձիւր մէջը լցրին ու կրակը տուին տակը։ Պարէտն ու Արչանն էլ հացը կոնատակներին էկան։

Էս քշեր ընչանք լիս տղէքը զրկեց անելով արաղը քաշեցին. մի երկու թաս խմեցին, կատարները անքացաւ, սկսեցին էլ յետ ըստուր ընդուր վրայ խօսիլ։ Արաղ քաշողը մի դ՛իցը օճաղի տակը ցախ էր աշուտ, մի դ՛իցն էլ ասում. մեր գեղի ամէն բանն էլ լաւ ա, ասիսոս, որ քէթխուղէքն ու տանուտէրը մի քիչ շահատէր են. էս ինչ ա, հիմի խարջ են կխտում, ես մի խեղճ մարդ եմ, նրանք ինչ որ ինձ կըհանէր խարջը տալու, էրկու էնքան են տուել. սաքի. ասում են, որ գեղի միջին տարեկան մասրաֆ (ծախք) ա էլի, փչացել ա, պտի լրացնենք. համա ճրտեղ, քոմմա իրանք են ուտում, քեատիւք յի. սուրբի տունը քանդում, իրանցը չինում. ես գրօղամնայ մի յի. քի ունիմ, ինձ տարել են զօռով կապել իրեք յի. քատիրոնջ հետ, թէ արի խարջ տուր. էլ չեն ատում, թէ աչառը դոմէի հետ կարոյ լուծն անիլ, — Այ տղայ ինչ ես խալխի ոտը քաշում վայկուն, ասեց Սօսը. էդ ճր դեղումը չի մասրաֆ ընելի. մի մոլլուով կամ եատաուով, որ գալիս ա, բա նրան հաց չի պէտքը, պատիւ չի պէտքը, հաւի միս չի պէտքը, դառը, զինի, արաղ չի պէտքը. է. նոր տարի, դատիկ ա գալի, բա մոլլուովն անսութիւն գնալ չի պէտքը. դու քու երեխին, որ մի կապայ ես կարում, թէ էքսի օրը խօսքիցդ դուս ա գալի, ասում ես, թէ այ որդի, քեզ չոր կարեցի, որ ինձ անկաջ անես, դու ջլիս քառանկաջ դառար. հիմի նա մեր վրայ ինչքան ա միտք անում. մեր աղէն ա, որ տեսութիւն գնանք, բա մի կարաս զինի, մի հինգ լիար արաղ չըստի տանինք. հաւողի ժամանակ ա գալի, թաղայ հաւող, լաւ դեղձը չի հարկաւոր տանինք. էս հօ մեհակ մեզ համար չի, սաղ աչխարհի օրէնքն ընէնց ա, դու քու բաբութիւններիցն ես տանում, Ասլարանցին էլ տանում ա նրա ձիանոնց տարեկան գարին, Քուրդը՝ նրա դառն ու ոչխարը, Թուրքը՝ նրա եղու պանիրը, Դաշուրցին՝ եօնջէն, ցորենը. ամէն մարդ էլ իրան գեղի զըտնուածիցը տանում ա նրան։ — Էդ գրուտ ես ասում, Սօս ջան, ասեց վայկունը, համա ինչքան էլ որ ընի, էդքան շատ մասրաֆ, խարջ չի ընելի. սրա միջին մեր իշխաններն էլ են շահուում. — Ես արմատում եմ քեզ վրայ, ասեց Պարէտը. այ տղայ, բա իշխանները քու հօր մըշակն են, որ ամէն մոլլուով, վարդապետ, մենձ մարդ գաղուս, տանում են իրանց տանը վեր բերում, իրանց երեխի բերելունը կորում, նրանց ու

տացնում. հայրանթ, որ մի շահմունք չունենայ, ընչի կանի, նա էլ քեզ պէս մի մարդ. — Ի՞նչ են խարջում, ասեց վայկունը, եղն էլ, հացն էլ, միան էլ, ամէն բանն էլ գեղիցը գլխիդ մինի տեղակ հնդապատիկ հաւաքում ա ու բերում. ո՞վ գիտի, թէ ընչանք կրում ա, որ մոլորովը գընալուց յետոյ տանն օր ուտում են, չի հատնում. մի տունն ա նրանն ընում. ես էլ, որ ընէնց տուն ունենայի, էն աղէքանց օտը կըպաչէի, իմ տանս վեր կըբերէի, խօսքս կշափն կտրուկ կըլնէր. ում տունն ուղէի, կըքանդէի, ումն ուղէի կըշինէի. ձիս օր դհովն ուղէի, դէնը կըքշէի. հիմի մոլորովը գալուս, թէ դով իշխանն ա գնում գլուխ տալի, բարոփում, աղալար խօսում, հետը նստում վեր կենում. համա ես, որ տեսնում եմ էկաւ, գլուխս առնում եմ կորչում, թէ հիմի գլխիդ կըբցի ճիւղօտի տակը, թէ արի ձին բռնի, տնր դոմուդ պահի, խոտ, գարի տնր, մոլորովի համար ճուտ տնր. իշխանների տանն ա վեր գալի, աղքատների տունն ա քանդուում, հօ սուտ չի. Հիմի ասենք, թէ դու ինձանից համբայ ես, քու տանն էլ ոչով չի վեր գալի. համա ես իմ աղքատ տեղովս քեզանից շատ եմ խարջ տալի, կօռ քաչում, ձի տալի. թէ ես ու դուն էլ մի կռիւ անենք, թէ երկու մարդ իմ բարեկամներիցը իմ դիճը քաչի, տասը մարդ գեղիցը քու դիճը կըպահեն, ընդուր որ գլխեն, թէ դու ինձանից լաւ ես, քեզից խէր կըհանեն. համա ինձից ութ տարի չարչարուեն, չոր օսկոնից սաւահի ոչինչ չեն կարող գտնիլ. շատ էլ, ասենք, էն կռուումը ես արդար ըլնիմ, վնայն էկիւ ա ինձ տարիւ. թէ կէրթամ մոլորովն կըգանդատեմ, երբ որ քեզ կուզի նա, հետդ գեղիցը մի թուղթ կըբերես, թէ գանգատողն ինքն ա մեղաւոր. էն վախաը մոլորովը քեզ բաց կըթողայ, ինձ կըծնծի. յետոյ հայրանթ դու էլ մի կարաս գինի կըխոստանաս, կըբարձես ձիուդ ու կըտանես. — վայկուն ամբօր խօսքերն ակտարանի կողքին գրուած են, ասեց Արշամը, սաքի ընչի էք երկու երեսանութիւն անում, կողմապահ ըլնում. հիմի էս հօ մեր պապական յիքին ա, ուղենան, կըխլեն կըտան ուրիշի, քանի քանի օրինակներ կան, որ ընչանք քեզից մի օգուտ չեն ունեցել, բանդ չեն չինել. ես չեմ ասում մեր գեղի միջին լաւերը չկան, լաւն էլ կայ, հոմա մի ծագկով գարունք չի դառնալ, մի երկու մարդով ինչ պտի ըլնիլ. — Աղաբէր, Աստուած իրանց բարի տայ, ասեց Սօը, Աստուած նրանց մեր գեղի միջին տաղ պահի. թող մեղանից ուտեն, որքան կարան, իրանց հալալ. նրանք որ չըլնին, մեր գեղի անումը կէս փողի չի անց կենալ. հիմի Աշտարակայ անունն ում կշափն տալիս ես, սիրտը փառաւորութեամբ. էս քոմնա նըրանց չնորձքն ա, նրանց մարդավարութիւնն ա, որ կայ. ամէն գեղում էլ աղայ մարդիկ կան, ամէնն էլ լաւ բոլ կաշառք ուտող են, բաս ընչի չեն կարում գեղ պահիլ, անում ունենալ, ձէն ունենալ, մենծի մօտ խօսքը կտրուկ անիլ. մեր գեղի նախըլն մոլորովի կշափն լաւ պատիւ

ուռի, քանց Ապարանու Մելիք Ղարոն ուսէս (պանուսէր) զաղօնաւոր Ապարան քանդես, մի Մելիք Պողոսիցը լաւ ուրիշ մարդ չես գտնիլ: Էն էլ նրա հացի ձէնը չի, որ մարդի կշտի անուս ուռի, մենծի պստիկ մօտ պատիւ ունի. օրը հարիւր ձկաւոր էրթաց նրա դրանը վէր դայ, ամէնին էլ պատուով կրկաւալարէ, ամէնի սիրան էլ կըշահի ու ճամփու կըքըցի: Տեսնումես մեր Մէփան աղէն, Ալմօն աղէն, Աստուած նրանց կեանքը երկար անի, մեր գեղի միջին հաստատ ըլնին. նրանք որ աչքները մեր գեղիցը վեր ունին, էլ մեր գեղին նման վախկ կըտայ. էս թաւուր պատուով մարդկանցիցը մեզ փնտս չի դալ օգուտից սաւահի. մի քանի նոր նոր հասեր կան, որ ուղում են երկաթէ ձուեր ածիլ, նրանք են բանը խարար անում:

Մեր տղէքը ըսէնց զրնց էին տալի ընչանք կէս քչեր ու արաղը դարտակում կամ սղլնած փոխում. յետոյ հերթով հերթով երկուսը քընում, դնջանում, երկուսը մողալիթ կենում: Յերեկն էլ ընչանք իրիկուն քաշեցին. իրիկունը սրծան, լցրին տկերը, քափի արաղը ջոկ արին, մէկէնները ջոկ, արաղ քաշողի հախը տուին ու բարձեցին ձիուն բերին տուն:

Ի Ը.

Աշունքացաւ. Աշտարակու կանանչ յիւրանիքը, որ մարդի սիրտ ուրախացնում էին ջահէլ աղջկայ պէս իրանց անուշ հոտերովը, կանանչ Աստղծու փռած խալիչեքանցովը, հաղար թաւուր ծաղկներովը, հիմի հէնց էլան, որ մարդի սիրտ չէր ուղում երես յետ դարձնի. հաւոդի թփերը, որ զուրի զլիս կպցրած՝ իրանց քահարիրար ձթերովը մարդիս բերնի ջուրը բերում էին ու երեսին ծիծաղում, հիմի մեռած մարդի նման գերեզմաններն էին երեսում՝ հողը զլխներին տուած. ծառերը, որ մի քիչ հովանելու վախտը դնալ գալով իրանց տերեւներովը լնչքան ախրած մարդի սիրտ ընէր բաց կանէին, հիմի քաչալացած՝ մի տերեւ էլ չես գտնում վըրները, չոր չոր չովերն են երեսում բիզ բիզ. ամիները, որ իրանց սիրի սիրի թոտերի թօփ թօփ ծաղկներովը, վըրն նըստողի՝ սուփրաց բաց անողի իշտահը բաց էին անում, հիմի հէնց իմանաւ, թէ ութ օրէն մեռած մարդի երեսա դառել, ծառերիցը վէր թափած դնում զաղաներովը (տերեւ). ամէն բան էլ փոխուած՝ մի թխուր տեսարան էին երեսացնում: Համա Աշտարակիցի նոր են տկում ուրախանալը. յիւրաքանից պրծել են ու զարդարուկ ունեցող չունեցողն էլ հիմի հէնց ստանալից դուս գալի, որ կտեսն վեղիւր ընի. կնանոնց, աղջկեքանց, հարմների նոր արելի չիթ մինիթանէքանց խշխշալը, սաղրի ու կարմիր մաշկները, զլխներին քցած խաւ չիւրն ու բաղդատիքը մարդիս սրտի վրա մի ուրախութիւն են բերում: Մարդ չըկայ, որ իրան ու գե-

բայ պիտի չունենայ. ով որ հողս ունի՝ ծախում աս ու իրան տունը նորում, ձմեռուան թատարէքը տեսնում. ում աղջիկ, աղայ ունի, միտք աս անում հարսանիք անելու: Տղայ տէրը աչքը քցում աս մի աղջկայ վրա, պտի ուղի, մարդ աս զրկում հօր կուշտը, թէ իմ աղէն պտի հարսանիք անեմ, իմ տունը չինեմ նրանով. նա էլ, թէ ուզում աս տալը, ասում աս. ես թէ կուզ աղջիկ էլ չունենամ, կէրթամ ուրիշից փոխ կառնեմ կըտամ նրա տղին. մի աղջիկ աս, ձեր չարը տանի. յետոյ հաց են բերում խնամխոս եկողի առաջը, մի մին թաս գինի խմում, Ստուռած շնորհաւոր անի ասում ու ունուտով անում, որ Ֆլան օրը դան նշան դնեն: Համա ում որ կամք չունի աղջիկը տալու, ասում աս. ձեր կորուստը մեզնում չկայ. ես ձեր ոչ տանն եմ փութ դնում, ոչ տեղին, համա իմ աղջիկը էս տարի մարդի տալու միտք չունիմ: Ըսէնցով ճափու աս քցում, նա գնում աս իւր տղին ուրիշ տեղից աղջիկ ուզում:

Թէ որ ուրիշները մտքներումը չունէին, հիմի վախան էկել աս, պտի իրանց տղէքանցը հարսանիք անեն, հար մնաց, որ Սօրը երկու տարի աս ջանը քանդել աս, նա ինչ պտի անի: Էլ դադար չի տալի Գարեգինն, էլ կէս սճաթ կշտիցը դուռ չի դալ. պրծի, աչխաթի, ասում աս, քանի օտարները մօտ չեն էկել. կընի, որ բանը կըփոխուի. իմ քօռ բաղը ինձ հետ աս, նրանք մի խօսքի կաննող մարդիկ չեն, մատանիքին մի խափուիլ:

Գարեգինը առանց գնալու էլ գիտէր նրանց միտքը, որ չեն ուզում տալ. հնարքներ աս միտք անում, թէ որ էս վերջի դժուրն էլ տան ոչ, աղջիկը փախցնի, համա չէ, մի ուրիշ փորձանք կար, որ Սօսի գլխին պտի դար. ինչ ուզում աս ընի, մենք մեր բանը խօսանք:

Մի իրիկուն Գարեգինը դնաց Արշաւիրի կուշտը, որ նրանց բերնի տաք ու հովն խմանայ. — բարի իրիկուն քեզ, մօտանալով ասեց նրան. ինչ բանի ես, պարապ մարդկանց օրը դուռ էկաւ. համա գլխին ամէն օր կիրակի աս, ինձ ու քեզ չէ: — Աստու բարին, մի սառը սառը, աչք ու ունքը կիտած, պինչը ներքե թողած՝ ասեց Արշաւիրը. մեզ համար էլ ըսէնց աս Աստուած կամեցել. համա գիտեա Գարեգինն, ինչ կայ, դուք որ կաք, արքադի (վաղ) կրակ էք, ֆըութ էք անում, էլ յետ անցնում. մի վախա կար, բան ու գործներդ թողած՝ մեզ էլ չէիք թողում հալալ հայ ուտենք. հիմի օրերն էկել հասել են, չեմ գիտում փոշխանել Էք, թէ էս ինչ աս, որ մօտ չէք գալի: Ի՛նչ մարդի զլուխ աս եղում Է, էդ թաւուր բաների միջին նրա ցերեկուան ման էկած տեղերը Գարեգինը քչերն աս ման էկել. տեսաւ, որ Արշաւիրի միտքն ուրիշ աս, կեղծաւորութիւններ աս անում, բալքի կարենայ մատանիքը յետ առնիլ, շուտով ասեց. ինչ ես վաւորում, թէ չատ թայթի ես, գնա վիրի ջաղացը. հալբաթ մին օր օրինաւոր նշան կբերենք դալի ու դուռնով, ջըրօրհնէքից յետոյ էլ կըպսակենք. մեր նշանը հօ կայ, էլ ինչ կայ:

—Ձեր քէֆը, ասեց Արշաիրը ուսերին անհրով, ես իմ կողմիցը մի անգամ տուել եմ, դնացէ՛ք հօրս ու մօրս էլ ասէ՛ք, թէ որ կը տան, Աստուած չնհաւոր անի :

Գարեգինը հասկացաւ Արշաիրի վէր դրած քարերը. վեր կացաւ անխօս դուռ էլաւ, թէ ես կը տեսնեմ իրանց : Հէնց էն սհաթին ժամիցը գաւաղանը սին տալով, դուռը քաշ քցած՝ դալիս էր Հեթումը . իրան մօտացողի ոտի թփթփոցը որ առաւ, դուռը բարձրացրուց, տեսաւ որ Գարեգինը. — ողորմի Աստուած, ասեց. էս ինչ թաւուր տիրացու ես, ժամ էլ չես դալի. հիմի էլ հօ յիքարան չունիք. դու որ ժամումը չես ընտում, ժամը խանդարուում ա . համբարձու շարականը կորցրել էին, օխ ա՛յ սհաթ քրքրեցին, կարացին ոչ բաց անիլ, բերան էլ դիտէին ո՛չ : Վերջը մի ուրիշն ասեցին, որ մեռի վրայ ասում են. ես իմ հալիւոր տեղովս իմացայ, որ էն չէր : — Ողորմի ծնողացդ, ասեց Գարեգինը. սիրտըս ուղեց քեզ, էկայ ձեր դուռը, որ քեզ տեսնեմ, ասի ժամ չես դընացած ընիլ, տեսայ ընտեղ չես : — Սրի էթմանք, ասեց Հեթումը, ու իրար հետ կամաց ըստեղան, ընտեղան խօսքեր մէջ բերելով գնում էին : Գնացին տանը նստեցին . հարսները վեր կացան փախան, մնացին մարդ ու կնիկ, մէկ էլ Գարեգինը : Ե՛, ինչ զուլուզ ախպէր, մեղ միտդ ես քցել, հարցրուց հալիւորը . էդ որ քամին ա պտտել . մեր ճալիկը ա մէն վախտ ասում էր, որ խալֆիս ղօնաղ չէք անում : փառք Աստուծու քու ոտովն ես էկել. աղպէր, կըրաշխես, իմ մաքրոմս կար, որ մին օր իրար հետ դայինք, էլի կըղանք քու տանն ա, համա մի լաւ վախտ չեմ դանում, որ կանչեմ : — Շնորհակալ եմ, ասեց Գարեգինը. հէնց պոտի կանչէք որ գնամ, ի հարկէ իմ սուռն ա, ես էլ ձեր տղէն եմ . սիրտս ուղած վախտը կըգամ էլ, կէթամ էլ. համա էս իրկիւռն ղօնաղ չեմ էկել. ձեզ երկուսիդ էլ լաւ յայանի ա, թէ ինչն ա ինձ բերել ձեր կուշտը : — Գարեգին ջան, բերնիցը խլկով ասեց հալիւորը, խօսքդ էլ կըտրում եմ. ես քեզանից էս եմ խնդրում, որ դու ընչանք հորթաթողի պսօը համբերես էդ բանի համար. մեր գլուխն էլ խառնուած ա տան դորձերովը. էն վախտը հալրաթ մի կտրական ջուղար կըտանք քեզ. իմ մաքումը հլա կայ ոչ, որ աղջկանս էս տարի մարդի տամ, ընդուր որ դեռ ատամները նոր ա փոխել. դորթ ա, ժամանակիս ջահէլ չի կայ, հիմիկուայ երեսէքը շատ են հատկանում քանց մեր վախտուայ հասած կատարածները, համա ես իմ ձին մեր ճամփովն եմ ուղում քչիլ. հէրու ես, որ մեր վաճանին պատկեցի, փոշիմանեցի, Աստուած ո՛չ փոշիմանութիւն տայ, թէ ընչի համար մի հասած կատարածը չուղեցի. տեսնինք, ընչանք էն օրը միտք անենք, վէր ամենք, վեր հանենք մեղն ու մեղը, էս մաղ բաղարի չի, էս ջան բաղարի ա. մի տարէն երկու տարէն չի, ընչանք մահն ա. մի քանի բարեկամներ ունինք, նրանց էլ հարցնենք, հօ բանն իմ ձեռին ա, համա թող նրանց սիրուն էլ չտհուի :

Օրէնքով խօսքին ոչ ով բան չի ասիլ. Գարեգինը խեղճ տղայ՝ շատ լաւ, ասեց ու վեր կացաւ տեղիցը : — Նստի, նստի հաց ուտենք, ասեց Հիթումը, հաղարէնը մի հետ մեր տունն եւ էկել : Դու խնամախօս չես, իմ երեխի խալֆէն ես, հիմի ֆատիակս կըզայ, մեղ կրակը կըղնի : Կէրի, թէ խալֆէս իրա ոտովն էկել էր, հաց էլ չի դրիք յառաջը : Զոռով Գարեգինն նստացրին ու հաց բերին : Հացից յետոյ շնորհակալութիւն արուց Գարեգինն ու վեր կացաւ : Վարդիթերն էր հացի վրայ ծառայութիւն անողը, մաշկները զրուց Գարեգինի յառաջն ու գնաց որ դուռը բաց անի. համա մէրը էն դէիցը բղաւց, թէ ճրագը որ կպաւ, էլ մարդի առաջի դուռ չեն բանալ ու յետ դառաւ Գարեգինն, ասեց . վարժապետ, աղջկիս հլա էդ էլ չի դիտում, մենք թէզով բազար ենք քցում : Բան չկայ, ծիծաղալով ասեց Գարեգինը, տանողի ջանը դուս զայ, թո՛ղ սարվացնի ու դուս գնաց :

— Ես կասեմ էն Վարդիթերի ասակուսէն վերջացաւ, ասեց Հիթումը կնիկանը, երբ որ Գարեգինը գնաց. էլ չեմ լսում, մեր զեղի բանը երկու շաբաթ ա. անցկացաւ՝ էլ պրծաւ, մաներիցը կըքցեն. էդ տղէն մեղ սաղի չի որ տանք. դժբախտ, յատ վախտ եւ հանաքուց ասել կամ, որ սլըտի տամ նրան, համա խալին ինչ կասեն, թէ իրան մտիկ տուէք, կարողութիւնն ու փնտրն. նա մեր բալը (յարմարը) չի. « Գործքն աշխարհ » խօսքն օրինաց, . . . ասում ա, « բարբառ բարբառ թափման », դռնիս ախլալինան գէշար, . . . (եթէ ամէնն իրա յարմարը չդաճի, աշխարհքս ասի ու վաղով անց կըկնայ) . բռնենք, ասինք, Սօսը դորթ ա, նրանց աղղը մենք ա, մի վախտ զեղի միջին առաջին օճաղն են էլի, համա հիմի վէր են ընկել, իրեք յիքի ունին, չորս աղպէր են նրանք, համա ես վէց յիքի ունիմ, իմ փողս, հարստութիւնս շատ ա. սաքի եւ Սօսին կարալ չեմ փուտ դնիլ, իմ վէց տղիցը թէ բան անելով, թէ ղօչաղութիւնով, թէ մարիֆաթով լաւ ա. իլլաքի թէ, քանի Գարեգինի հետ ընկերացել ա, տասն էնքան աւելացել ա. մարդս մարդով կըլնի, Գարեգինը աշխարհք ման էկած տղայ ա, նրա կշտին կենողը անմարիֆաթ չի ըլնիլ, թէ որ ըսենց չըլնէր եւ իմ տղին խիտ կըտայի իրան որ տարին իրեք մանէթով ա կարգացնում. հաղիւր կըտայի Վաչէի տղին, որ էրկու մանէթ ա առնում. հալբաթ ասում ա « հացը հացարալին տուր, մինն էլ ասելի, . . . համա ինչ կանես այ կնիկ, ըսիլ չեմ ուզում տալ Սօսին : — Այ մարդ, ասեց կնիկը. դու էրկու երեսանի սաջի հաց ես, թէ Աբարաւանայ սահաւ, որ օրը օխտը թաւուր հաւայ ա անում. մին արեւ, մին կարկուտ, մին ամալ, մին պարզ, հիմի քոնն ա. թէ Արշաւրիցն եւ վախում, որ ուզում ա տալ իր սրտի ուզածին, էդ ասա, թէ չէ դու իրան ասել ես, որ ես Զարմայրի քաւորին աղջկի չեմ տալ, հիմի ինչ եւ մարդկանցը չարչարում, դէս ու դէն քցում. աշխարհքումս անումից լաւ ինչ կայ. ասում ա « պղինձը վէր ընկաւ՝ կոտրեց

ոչ, համա ձենը վեր էլաւ, , մի դօնում, էն ա, թէ սխալեցի, թէ ոնց էլաւ, Վարդիւորին ես էն բանն արի. դու արի, տանք էդ սղին դնայ: — Լաւ ես ասում, այ կնիկ, ասեց Հեթումը, համա խալիւը հաղար տեղից ականջս քաշում եմ, թէ քու պատուին ամօթ ա, որ էդ բանն անես. սաքի ճշմարիտն ասեմ, սաքի տամ էլ, միտքս էն ա, որ էս տարի պատկեմ ոչ. երեւէս պատկաւ ա. էկող տարի կրկնան հօ, կըտամ. թէ չէ Աստուած ինչ կամեցել ա, ճակատին ինչ դրուած ա, էն կընի. թէ կուզ էրկաթէ դուրս մէջ էլ դնեմ, որ նրա վրայ դրուած ընի, կըտանի: Էս խօսքումը մենք տղէն ու Արշալիւը տուն մօտն ու բարի բիւրուն ասին, նոտեցին ոտները հանելու: Մէրն ու հէրը սուս կացան, կէսուրը հարսներին աչքով արուց, ձեռը բերնին դնելով համակցորց, որ իրանց մարդկերանցը բան չասեն, նրանք էլ զլլսով արին. Վարդիթերն էլ, որ կաննած հարսների հետ լսում էր էդ խօսքերը, սիրտը կոտրած յառաջ դնաց մենք աղպօր ոտները հանելու, պատի հարսն էլ Արշալիւինը:

Ի թ.

Մի առակ կայ, որ ասում ա. Երնչանք խելօքը միտք կանի, զիմը տղին հարսանիք կանի, . էս հիմի մեր զլուին ա էկել: Վարեղինը հէնց որ Վարդիթերինց տանիցը էկաւ իրանց տունը, տեսաւ Սօրը իրան էր մնում. համա իրանց սանահօր տանիցն էլ մարդ էր էկել իրան կանչում, որ դնան սանահօր սղին նշան դնեն: Վարեղինն էլ Սօրին բան չի կարաց ասիլ, թամբա՛ արուց, որ էքուց դայ ու ինքը վեր կացաւ դնաց: Հէնց որ սանահօր դրանը մօտացաւ, հետի էկող տղէն վաղեց յառաջ, տանն ինաց արուց, որ սանահէրը վախչի, քաւորը գալիս ա: Սանահէրը էս վախտ մկան ծակը հարիւր թումանով էլ կառնէր, որ մանի մէջը. էլ տեղ չի դտաւ, չչլուծիւնիցը մօտաւ ավրի ջուալի տալն ու կուչ էկաւ: Սանահէրը դուս էլաւ բակը քաւորի յառաջը, բարով հաղար բարի ասելով տաքաւ տուն, քաւորին տեղ արէք ասեց, կանչած մարդկանցը. վիրն համեցէք, քաւոր ջան, զօշակին համեցէք: Վարեղինը դնաց իրա համար քցած զօշակին նոտեց. հյա աչքներդ լիս ընի, ասեց, սանահէր Բաբէէն. աղսէր, լաւ թաքուն թաքուն բաներ ունիս: — Գէ քաւոր ջան, մին էլ ուղեցի ոչ քեզ ճեղուծիւն տամ, ասեց Բաբէէնը: — Շատ ուրախ եմ, ասեց Վարեղինը, Էդ շատ լաւ էր. հա՛ աղջիկն ա: — Մանդակունոնց Արմէնակի: — Ես իմ Աստուածը, Երժան ա, ասեց Վարեղինը. Աստուած չհատոր անի. դէ բերէք նշանը տեսնենք: Էն սնաթը մի բօթնաց լիքը չիլինի, չորս Սպահանու դանդ վրէն, մի քանի հատ լաւ նուռը միջլին, մի կարմիր չաղրաթ ու մի զեղլին բաղդաւոր սղուխ էլ միջլին, մի ոսկի մսասնիք էլ տուտը

կայած՝ տասն երկու հատ էլ պաճախու բերին մէջ տեղը վեր դրին . — Աստուած շնորհաւոր անի, մօտ քաշելով ասեց Վարդգինն ու առաւ ձեռը աղլիւնները, ասեց. սանահէր Բարեկէն, երկու աղլուխն էլ նոր աղաթ ա : Չէ, քաւոր ջան, ասեց Բարեկէնը, էդ ընդուր համար եմ դրել, որ քու հրամանքդ որը հաւանես, էն տանենք. թէ երեսը կալ պոխ պոսկինք, չաղբաթը տանինք, թէ չէ բաց՝ բաղդատին. ես մի քիչ ուղում եմ, որ մեր հին օրէնքովն երթամ, համա սանամըդ դաբուլ չի կենում. էս էլ նրա խելքն ա. երբ որ աեսաւ, թէ իրա խօսքին անկաջ չեմ անում, ասեց, թող քաւորիս քեֆովն ընի : — Վեր կալէք չաղբաթը, ասեց Վարդգինը, Աստուած պատկեր ա տուել, որ երեսայ. մեր Հայաստանիցը սաղմահի ոչ մի երկրում էդ երես ծածկիլը չկայ, էդ թուրքիցն ա մնացել :

Չաղբաթը յետ դրին, ու մի ֆանատ վառեցին, մի տղայ էլ նշանը դրուց գլխին, դաւն էլ ձեռն առաւ, գնացին նոր խնամոնց տունը : Նըրանք էլ իրանց բարեկամներին կանչել էին, մնում էին սրանց : — Բարի ընկուն ձեզ, նեքսն մոռնելով ասին սրանք : — Հայ Աստուծո՛ւ բարին ձեզ, դուք բարի հազար բարի, վիրն համեցէք, առաջները գնալով ասեց աղջկայ հերք. աղի բարեկամները աղջկայ բարեկամներիցը վիրն նստեցին. Վարդգինն էլ քոմմէքիցը վիրն դօշակի վրայ նստացին ու երկու նոր խնամիքն էլ ամէնքիցը ներքն նստեցին : — Արմենակ ավեր, ձէն տուց Վարդգինը, մենք ուղում ենք, որ իրար հետ բարեկամութիւն հաստատենք, սէր անենք, ինչ ես կամենում : — Ես իմ կամենալուցը սրծել եմ, ասեց Արմենակը : — Բաս որ ըստնց ա, Աստուած շնորհաւոր անի, ասեց Վարդգինն ու բօթնոցի երեսը յետ բաց արուց : — Աստուած շնորհաւոր անի, ձէն տուին ամէնքն էլ ու սուս կացան : — Մեր առաթիւնը կայ ոչ, ասեց Վարդգինը, որ բերենք հարսնացուին էլ հարցնենք ու նշանը գնենք մատը. մեր աղջկերքը տրիշներն պէս չեն, իրանց հօրը հնազանդ են. ըստուր համար էլ պէտք չի միտք անիլ, թէ աղջկայ սիրան ինչպէս ա : Ա՛յ, բեցէք, մեր նշանն էս ա. մի ոսկի մատանիք, վեր կալաւ ձեռն ու վեր դրուց. մի բաղդաթի աղլուխ, աւան երկու էլ պաճախու, Աստուած շնորհաւոր անի, Յեառայ առաւ իրանց բերած գինուցը մի թաս ձեռը, ասեց. սանահէր Բարեկէն, աչքդ լիւ, Աստուած քեզ բաշի, իրար հետ հալիւորին, իրար հետ պառաւին, մի բարձի արբանան, հնազանդ ընին, սէր միարան ընին, հող են՝ ոսկի դաւնան, հաստատ բարեկամ ընիք. սանահէր Արմենակ, աչքդ լիւ, Աստուած փեռիդ էլ, աղջկանդ էլ քեզ բաշի. բարեկամներ, սաղ ըլիք, Աստուած էս ուրախութիւնը ամէն մարդի տան էլ ռառո բերի, ասեց ու խմեց : — Անուշ, անուշ, քաւոր Վարդգին, քու աչքն էլ լիւ, էս ուրախութիւնը քոնն ա, կաթմիրդ կապենք, մի օր էս ուղար քու դրանն էլ չոքի, ձէն տուին ըստեղից ըստեղից : Յեառայ ամէնն էլ մին մին թաս

գինի խմեցին ու աչքալիս խօսացին, շաքարներն էլ դրին մի պատուով մարդի առաջ, որ նա կտորի ու բաժին բաժին էն շիրինուցն էլ հետը ամէն մարդի փայն էլ տայ. շաքարի գլխներն էլ տայ հարսի մօրը, որ փեսէն ու հարսը պատկից յետոյ իրար հետ ուտեն, քաղցը մնան: Նըշանից յետոյ հաց քաշեցին. լաւ պատրաստութիւն էին տեսել. ամէն թասի վրայ էլ աչքալիսից սավանի բան չկար: Հացից յետոյ Գարեգինն ասեց Արմենակին. երբ էք ուզում, որ զանք բարկը (1) բարկշենք: — Երբ ուզում էք, էկէք, ասեց Արմենակը: — Լաւ, ասին, էքուց իրիկուն էլ կըղանք, բարկը կըվերջացնենք, մենք էլ ուզում էինք ջըրօրհնէքից առաջ պոտիկենք ու վեր կացան:

Առաւօտեանց լիւր որ բացուեց, էլ սանահօր տանիցն էկան Գարեգինն կանչեցին, որ գնան աղջկայ տիրոնջ դրանք աչքալիս խմեն. վեր կալան մի քիչ մաղայ, մի չուշայ արաղ ու գնացին աղջկայ հօր շնորհով մի մին թաս աչքալիս խմեցին ու ասին, որ իրիկունը հազիր կենան, գալ պոտեն բարկը բարկշելու:

Իրիկունն էլ յետ Գարեգինը, մի քանի բարեկամներ ու տղի հէրը գնացին խնամոնց տունը. ընտեղ էրեկուտան պէս կլի մի քանի մօտիկ բարեկամներ. էին հաւաքուած՝ սրանք էլ նստեցին ու Գարեգինը, ղորթ ա, ասենք, ջահէ էր, համա մին՝ որ քաւոր էր, խօսքը նրան կըհասնէր, մին էլ՝ որ ջահէլութիւնով մի մօտիկ տալ, խեղքին մօտիկ տուր, վեր կալաւ ու ասեց. Սանահէր Արմենակ, էս մեր պապերիցը մընացած կարգն ա, որ պոի դուք մեզանից ինչ քէֆներդ կուզի, ուզէք, ճնց որ գեղիւ օրէնքն ա. ինչ էք ուզում, վախիլ մէք, փառք Աստուծու տեղը լիքն ա, սաղ ըրի սանահէրս, էնքան աշխատել ա, որ ձեզ էլ ա հէրիք՝ մեզ էլ: — Ձեր սաղութիւնն եմ ուզում, ասեց Արմենակը. ես իմ տեղը վէքիլ եմ անում մեր Ներսէսին (իրա բարեկամներուց մէկը). նա ինչ կանի, ինձ դաբուլ ա: — Որ ըտէնց ա, ասեց Գարեգինը, Ներսէս ասիէր, աստ տեսնենք, բանը մնաց քու վրայ. մենք ուզում ենք էքուց բաղար գնալ, որ տակի շաքէթին, թէ Աստուած յաջողի, հարսանիք անենք, ինչ ես ուզում: — Քաւոր Գարեգին, ընչունքի բանն ըտէնց էլաւ, ասեց Ներսէսը, շատ լաւ ես հրամայում. քեզանից կուզեմ քսան մանէթ փող, մի ծիրանի զանաւուղ մօրը սուղ հախի (կաթիղին), մի մահուղ չուխացու հօրը, տասը լիտր միս, հինգ լիտր բրինձ, մի լիտրը եղ, մէկ էլ ձեր սաղութիւնը. թէ որ հարսանիքը պատի նստացոնէք, հինգ լիտր միս, իրեք լիտր էլ ոսպը: — Շատ լաւ, ասեց Գարե-

(*) Բարկն է այն արծաթը, որ փեսայի հայրը կըտայ հարսի հօրը բաժինքի (օթիտ) պատրաստութիւնները հողալու. իսկ նորա հետի եղած կերակրելէնէրին կասեն բարխու: Ուրիշ շատ երկրներում աղջկայ տէրն է տալի փող տղային, իսկ Հայաստան բոլորովին դուրս հակառակն է: Հիմի կամաց կամաց այդ փող տալն էլ վերջանում է և ձրի է լինում:

դինը, փողն աչքներին վրայ, կըտանք, խաղաթներն էլ հետը. համա մէկէլ բաները չենք տալ, հիմի վերացել են ըստնք. մեզ համար ամօթ տ, որ զուռնային ածելով ընկնի գեղի մէջը, թէ ես բարխու եմ տանում. թէ կուղէք, քսան ու հինգ մանէթ փող կըտանք ու էլ բաները չէ. — Թող քու առածն ընի, ասեց Ներսէհն ու զինին լցրուց խմեց ու ասեց, Աստուած չորհաւոր անի, ամէնն էլ մի մին թաս խմեցին ու Բարեկէնը հանեց քսան ու հինգ մանէթը տուուց Արմենակին: Գուս դալուս էլ թամբաճ արին, որ էքուց պատրաստուեն, իշար հետ գնան Նրեան առուտուրի:

Էքսի օրը խնամին ու Կադմուր (Գարեգնի աղպերը) գնացին Նրեան, ձոթն առան ու ինչ հարկաւորն էր բերին, մնացող չորերն էլ արժին ընտեղ կար:

Գարեգինն էս էրկ օրը չէր կարացել Սօսին տեսնիլ, զուխը խառնուած էր հարսանիքի բաներովը: Էսօր հէնց որ աղպօրն յղու արուց, մի մարդ զրկեց կանչիլ տուուց. — Հը, աջ ես թէ ձախ. նեքսն մտնելով՝ ծիծաղալով ասեց Սօսը, ջիք ես, թէ քօք: — Փստք Աստըծու, խէր ա, ասեց Գարեգինը, համա զիտես ինչ կայ, պաի ընչանք Հորթաթողը համբերենք. հէրը հէնց զոներ քաց արուց առաջիս, որ պաի հաստատ ումուտ ունենանք. համա բանն էս ա, որ մի քիչ երկարում ա. ես էլ տեսայ, որ մի քիչ էլ թէ խօսամ, զալմաղալը կ'ընկնի, չարազուլիս մարդ ա, խօսք տուի. էս լաւ էլաւ. էկող չաբաթ էս մեր սանահօրանց հարսանիքը կըպըծենք, ես էլ զուխս կատակեմ (պարապացնեմ), ընդուց յետոյ հեշտ ա: — Ախ, հոգէց քաշելով ասեց Սօսը, վախում եմ, թէ դրանք մեր զխատակը բարձ ըլին դնում, քնացնում. մին էլ լսենք, թէ տուին ֆլանի տղին: — Վախիլ մի, ասեց Գարեգինը, ըստնք մըտքիցդ հանի. ես հլա հօրն էլ ասի, որ մատանիքը մատիս ա. մին էլ, թէ որ Աստուած ոչ անի, ըտէնց բան ընի, բօզ ձին դրանը կանխած ա, ճամիէն էլ առաջներիս. ինձ հալիւորը հէնց ումուտ տուուց, որ արխէյին ընկայ: Մեր գեղի ատաթը դու լաւ զիտես, որ տալու չըլին, հաց չեն ուտացնիլ. օխաը հետ կոնիցս քաշեցին, թէ նստի հաց կեր. թէ մոքներումը չարութիւն ընէր, ընչի հաց կուտացնէին:

Սօսը լաւ չէր ուզում համբերի, համա ձեռին ճար չկար. Թուրքերն էլ չեն պաս պահում, համա որ քեասիբ են, քիսէքանցումը մի սև փող չէս գտնիլ, ջիբներումը մկները սանթուր քեամանչայ են ածում, կ'ըծեներն հէնց լիզած են, որ կասես, եղ չի մտիլ մէջը, պաս են ու պաս. մենք հլա լաւ ա, պասի օրերը չոր խոռակ էլ ա ունենում ենք, նրանք ըսկի ցամաք դարէ հացից սաւլահի ոչինչ չեն ունենում. հիմի մեր Սօսինն ա, համբերէր ոչ ինչ անէր, 'Ալին զժողքը չէր գնում, զլսին վեր հատելով տարան, ' Միտք ա անում խեղճ Սօսը, թէ ընչանք հորթաթողը մի ամիս կայ. ամիսը չէ, առանց էն էլ օրը նրան տարի ա

թուաւ. մի մին պօլօճիկ քցեմ ջէրս, ասում ա, որ խմանամ, թէ քանի օր ա մնացել. էլ ընչանք հորթաթողը վնայ էն օրերին, որ նրա համար անց կացան :

Իրեք օրից յետոյ Երևանաւորներն էլան. Գարեգինի աղպէրը բերել էր, ինչ որ խէչաղպէրութիւն հարկաւոր էր. մի ջուխտ հաստ մեղրամուս, մի քանի ըստիլ բարակ մեղրամուս, չիրինի, մի քանի նուռը, մի էրկուս պտիկ զանդ, մի ըստիլ հինայ, իրեք գաղ էլ զանաւուղ :

Ելաւ օրը Բաբելէնի տանը ճոթ կարէք էր. էկան քաւորի մօրը կանչեցին ու Գարեգինն էլ մի ջլտանոց տուոց ու զրկեց : — Բարով հաղար բարի, քաւորամէր, առաջը գալով ասեց Բաբելէնը. նա էլ հօ պառաւ կնիկ էր, համա քինթը կալած՝ խուշուշկը քաշած՝ զուխ տուոց, աչքսիւս խօսաց ու ներս գնաց. սանամէրը մէջ կնիկ էր, քաւորամօրիցը փախչում էր, համա չխօսքան էր, էկաւ ձեռը պաչեց :

Տօնը լիքը կնանիք էին, պրնձներն էլ ջլրկով թուղորի վրայ շարած՝ էփած պրծած էին տան մի դիհը : — Հրէս քաւորամէրն էլ էկաւ, կանչեց մի քէչվանի կնիկ, Բաբելէն, թէդ դրկի դերձկի հետ : Մին էլ տեսնեմք ուստայ Ստեփանը կիսագաղն ու մկրատը դտիկը խրած՝ ներս էկաւ : — Աչքդ լիս, Բաբելէն, ասեց ու գնաց վիրս քաւորամօր կշտին նստեց ու ճոթն ուղեց : Գերձկը մէջ տեղ էկաւ ու կնանիքը չորս դիհը շարուեցին. նրանից ոչ մի կնիկ չի ամաչիլ. նա քոմմէքի հետ էլ ընչանք էսօր հէնց ա վարուել, որ քոմմէքն էլ հէնց գիտն, թէ իրանց աղպէրն ա. ինչքան տխրած կնանիք ըլնին, նա ուրախութիւն անկիւթ՝ նրանց սկրտը բաց կանի : Ամէնքը մի դիկը ծիծաղալով՝ տոտմ են, ուստայ Ստեփանն, դողանաւ ոչ : — Ի՞նչ էք վախում, աչ աղբաթմերդ խէր. հարիր աչքը կայ վրէս, ես զրտեղ պտի պահեմ, որ դուք տեսնիք ոչ. դուք գիտէք, որ ես էդ թաւուր բաներ չեմ գիտում. ուրիշ ուստէքանցից կըլնի, որ դուս դայ, համա ես էս ա ծերացել եմ. ծիծաղալով, Աստուած էն օրը տայ, մահ չի տայ : — Հանաք են անում, ուստայ Ստեփանն, ասեց Բաբելէնը : — Հայ, օրհնուխ դու, ասեց ուստէն ծիծաղալով. սաքի չիտակ էլ ասեն, ինչ մեղք ա, բաս ուստէն էն հօ չի ըլնիլ. դերձկները սոված կըմեռնին, որ մին օր էդ չի անեն : Ղորթ որ ասած ա, չիտակ խօսքը հանաքով կասեն, . . տեսէք, թէ մեր ուստէն ինչ պտի անի : Ճոթը բերին մէջ տեղը վէր քրցեցին ու ուստայ Ստեփանն առաւ մի մին բաց արուց ձեկու. մի երկու չափ ու ձե արուց ու ասեց, Բաբելէն, դուս չի դալի : — Աման, ուստայ ջան, ջանիդ մեռնիմ, ասեց Բաբելէնը, դուս բերիլը քու ձեռումն ա. մին էլ ինձ Երևան մի զրկիլ, որ հոգիս դուս ա էկել, յետոն մանէթս մի սե փողի պէս գնացել ա : — Ի՞նչ անեմ, ասեց ուստէն, մեր Բաբելէնն ես, ուրիշը պտի ըլնէիր, տես անց էի սրկստացնում. յետոյ փուց գետնի վրայ ու մկրատն առաւ ձեռը ծամծմացրուց ու ասեց. Բաբելէն, կտրում

չի, մի բօրնայ բերիլ տուր քոտեղ. բօրնն երբ որ բերին, ուստէն ասեց. Բարեկէն ցնծան : — Էս սնտթիտ, ուստայ Ստեփանն, ասեց ու տանը-հինգ շահի չուռուկ փող (20 կոպէկ) հանեց քցեց բօրնի մէջը : — Ի՞նչ ես անում, մի ոսկի ա : — Դէ հերիք ա լաւ, չունիմ : — Դէ որ չունիս, մկրատն էլ չի կտրում, ասեց ուստէն ու ծամծմցրուց : — Այ մարդ Բնչ ես անում. իրեք հազար դեան (60 կոպէկ) էլ ա տուր է : Ըստեղից ըն-տեղից տոխն, ուստայ, հերիք ա. յետոյ յետ դառաւ, քսուորամբ, ասեց, ցնծան տեսնիմ. աղէդ խալխի փողերը չատ ա ուտում, ես էլ քու փո-ղերը պտի ուտեմ. էս փոխ հաց ա : Դա էլ անխօս հանեց ջղտանոցը քցեց բօրնի մէջը. մէկէլ կնանիքն էլ մի շահով, էքիւ շահով քցեցին, բօրնն լցրին ու ուստայ Ստեփանը վեր կալաւ ուրախ ուրախ ջէբը լցրուց ու ասեց. Աստուած շնորհաւոր անի, մկրատը հիմի սրուեց ու ձեւեց : — Էս իրան փէշերը, էս թները, կտրում էր ու ձէն տալով դնում ծնկան սակը. թէզ թէզ էլ աղլուփը ջիրիցը հանում, պինչը սրբում, ծնկան առաջին վեր քցում, էլ յետ վեր ունում դնում ջէբը. ոչով չէր իմանալ, թէ ուստէն աւելցուկ կտորներն աղլխի հետ դնում ա ջէբը, թէ ինքը վերջը խեղճ չի դար Բարեկէնին ու հանէր ոչ տար իրան : Չեկուց յետոյ մի երկու չոր ինքը տարաւ կտրելու, մնացողներն էլ էս բարե-կամ կնանոցը ցրուեց, որ նրանք կարեն : Հացից յետոյ ուստայ Ստե-փանն առաւ իրան կարերն ու դնաց, որ պտի տակի շաւաթը հասցը-նէր. մէկէլ կնանիքն էլ իրանց չլինք առած չորերը տարան :

I.

Տակի շարթի չորեքշաբթի օրն էր, որ Գարեղինն իրիկունը ժա-միցն կիւաւ, տեսաւ որ սանահօրանց տանիցն կիկ են խնաց տան, որ էքուց իրիկուն հարսանիքի տաշտադրէքն ա (*), պատրաստ ըլին, որ խաչադէր դան : — Շատ լաւ, ասեց Գարեղինը, մենք խաչից փախ-չող չենք, ումուտով էլքք :

Էքոի իրիկունն կիւան Գարեղինն ու աղաօրը կանչեցին տաշտադրէք : Ընտեղ հաւաքուած էին շատ մօտիկ բարեկամներն ու տէրտէրները . հէնց որ Գարեղինն ու աղաօրը տուն մտան, տէրտէրները համեցէք ա-րին, իրանց կշտին նոտացրին ու հացը քաշիլ սուլին : Բօղրաչի վրայ

(*) Տաշտադրէք ասում են այն երեկոյն, որի միւտ օրը հարսանիքը պէտք է տխի, որովհետեւ այսօր են թխում հարսանիքի հացը, որի աղիւրը մաղիլու եօ-թը տանից աղապ աղջիկ են կանչում, որ նրանք ամէնքը մի մին մաղ մաղն տաշտի մէջը, սրա համար ասում են այս երեկոյին տաշտադրէք :

Այս երեկոյին ընտրում են հարսանեայ բոլոր կառավարողներին, ծառայողնե-րին իրանց մերձաւոր բարեկամաց խորհրդատուութեամբ :

մենծ տէրաւորը մի թաս գինի առաւ ձեռն ու ասեց. — օրհնեալ լինիք, Աստուած չնորհաւոր արասցէ, պարոն Բարկէն, աչքդ լոյս եղիցի, բարեկամներ, ձեր աչքն էլ լոյս եղիցի. դիտէք, ինչ կայ որդիք, ձեր բարի սովորութիւնն է, որ այս երեկոյն տաշտադրէք էք անում. սաքի թէ, ուզում էք խմաց անիլ, որ էքուց իրիկուն հարսանիքն ա. ի հարկ է պարոն Բարկէնի գլուխը խառնուած կընի, չի կարող մեզ կառավարիլ. մի ձեռը ծափ չի տալ, պէտք է, որ մի քանի բարեկամներ օգնական լինիք նրան և մեզ էլ այս քանի օրս կառավարէք. պարոն Բարկէն, ունիս ես ուզում, որ կառավարիչ նշանակենք, կամ նրան օգնական, մուճուր՝ (տնտես) իրան օգնական, իրան ձեռի տակի տղէք : Բարկէնը չանց տուուց կառավարչի համար իրա փեսայ Գուրգէնին, նրա օգնական՝ իրա հօրօղպօր տղայ Վաղարշին, մուճուր՝ իրա քեռու սղայ Արամին, նրան օգնական՝ Թորգոմի տղայ Ասքանաղին, մի քանի տղայ էլ մարդ կանչողներ : — Օրհնեալ լինին, շատ լաւ դործ կատարող են, ասեց տէրտէրը. պարոն Գուրգէն, ինչ ես ասում, չլինքդ առնում ես ուրախութիւնով քու բարեկամների ծանրութիւնը : — Ի՞նչ անենք, տէրաւոր ջան, թէ մենք չօղնենք, ով պոի օղնի. պէտք է անենք էլ ինչ : Էն ժամանակը տէրաւորն ասեց. էս մի թասը խմենք պարոն Գուրգէնի կենացը, ասենք բարով կառավարի, մեզ լաւ մտիկ տայ ու խմեց, մի մին թաս էլ խմեցին մուճուրի ու իրա օգնականների կենացն ու հացը վեր քաղեցին :

Էքսի օրն արեւ որ մի քիչ բարձրացաւ, հարսանիքի տանիցը մարդ էկաւ Գարեգին կանչեց, որ դայ՝ հարսանիքի միտը մօրթում են : Արբ որ դնաց, մի մենծ եղը բերին վեր քցեցին ու զուռնաչին միս մօրթելու զայգէն ածեց : Արինը զալուս Գարեգինը մի բաց կողպէք թաթախ արուց մէջն ու կողպեց, բալանիքը դրուց ջէբը, ընչանք բաց անելու վախտը դայ :

Մտից յետոյ Գարեգինը յետ դառաւ իրանց տունը, իրիկուայ համար թաղարէք անանիլու : Արեւ որ մի քիչ կախ ընկաւ, փեսէն մի քանի աղապների հետ ձի նստած՝ էկաւ Գարեգնենց տունը, դափ ու զուռնէն առաջին ածելով. լեղացաւ իրա համար դրած տաք ջրովը, հաղաւ թագաւորական չորերն ու Գարեգնի ու մէկէլ աղապների հետ ձի նըստեցին, դափ ու զուռնէն առաջներին ածիլ տալով՝ դնացին Մողնի ուխտ անելու : Զուռնաչիքը մնացին Մողնու թառումը, սրանք դնացին վանքը համբրեցին ու զուս էկան, ընտեղ նստող Հայր սուրբին համեցէք արին, որ էքուց սլակաճաչին դայ հարսանիք. նա էլ չնորհակալութիւն արուց, մի բաղդատի աղլուխ կապեց փետի շլինքը, օրհնեց ու ասեց, որ իր բաժինն իրանք քէֆ անեն : Տղէքը հէնց որ հասան Աշտարակ, դեղի գլխի զղումը մի քանի հետ ձի խաղացին, իրար սուս կըտրեցին, հոնարները չանց տուին ու քշելով էկան Գարեգնենց դրանը

վէր էկան : Ո՛վ չի դիտում, որ էս ձի խաղացողների միջին ամէնիցը զօչաղ Սօսը կընէր, որ աղապների հետ Մողնի էր գնացել :

Ընչանք տղէքանց Մողնուցը գտլը, Գարեղնեց տանը դրանց համար տեղ էին չինել, էկան նստեցին, խաղն ու տաղը չաղ տրին. Գարեղնին էլ կանչեց իրանց հարեան աղապներին . իրիկունս իրանց տանը աղապների հացկերոյթն էր, ինքը խաչաղպէր էր (*) : Գեռ հացը չի քաշած, դալլաքն էլ էկաւ փէսի ու մէկէլ աղապների երեսը վէրալուց, անուշ հոտ քսեց ու դնաց : Հացը քաշեցին. դու արի հլմի տես, թէ մեր աղապներն ինչ քէֆի են, մենծ մարդ չես դանել, քոմմա թայդաչ տղէք են, ոչովից ամաչում չեն. հէնց են իրար բերնից խաղն ու մուխամբաղն առնում ու ասում, եա թէ չէ զուռնաչուն ածիլ տալի, մի մին վեր կենում լազղի խաղում, որ կասես, էս էս տղէքը չեն, որ ընչանք իրիկուն աշխատանքի միջին են ըլնում, բան ու զործումը դառըխիչ էլած են ըլնում : Սօսն էլ, որ ուրիշ հարսանիքների վախար աղանչաք էին անում տանում, ուր մնաց, որ էս իրիկուն հարսանիքն իրա աղպօր տանն ա. հէնց քէֆ էր չհանց տալի, որ տէրը փրկի :

Հացից յետոյ բերին մի մին մանր մեղրամում բաժանեցին. ինչքան աղապներ կային, տեղներիցը կաննեցին, մմերը վառեցին ու զուռնաչին ածեց : Գարեղնի Անուշ քիրն էլ էկաւ խաղաց ու բաղդասի աղլուխը յուր քցած՝ մօտացաւ զուռն տուռից փեսին, երկու հետ զօչին խաչմերուկ քաշեց ու կապեց փեսի շինքը, մի տուար աջու յուսումը բանդ արուց, մինն էլ ձախու դիհը գոտկումը. էս էլաւ փետի առաջին կոսպանդը (**):

Յետոյ փեսէն խնդրեց Սօսին, որ էս իրեք օրը զահմաթ քաշի, իրան փեսադպէրն ընի. նա էլ չլինքն առաւ ու թուրը կապեց մէջքը, մի գաւ զինի, մի բօչխաբով էլ մաղայ ձեռն առաւ ու գուս գնացին : Առաջ առաջ էրթում էին աղապները մուխամբաղ ասելով, դաւա՛ն ածելով. նրանից յետոյ փեսադպէրը (որ Սօսն էր), յետոյ խէչաղպէրը, յետոյ փեսէն կարգին (***) : Ճամփին փեսին ինչքան աղապ իր հընկեր տղէք էին ուստ գալի, որ իրիկունս ընտեղ չեն էլել, նրա հետ սլուօչաի էին անում ու ասում. վաճառդ չնորհաւոր ընի : Աղապներն ընչանք կարմրաւորի ժամը հասնիլը եա մուխամբաղ էին ասում, եա ձէն էին տալի. «ո՛վ մեր թաղաւորին (փէսին) կըսիրի, նրա սաղոթ թիւնի համար կալայ կանչի» ու գոռում էին : Կարմրաւորի դուռը որ հասան, դափ ու զուռնէն կտրեցին ու մօտան նեքսն ուխտ արին, թաղաց թաղաւորին

(*) Ա. յուռհետեւ մինչև հարսանեաց վերջանալը Գարեղնը ծառայում է խաչկողբայրական սլաշտծով :

(**) Այս աղլիսին ասում են կոսրանդ, այսինքն յուսրանդ, որ կընշանակէ յուսումը ամրացնել, սա է նշանը՝ նորափեսութեան :

(***) Այս է կարդը կանգնելոյ, թէ պատկ դնալու, թէ ուր և կամին :

պարզերեսութիւն խնդրեցին ու դուռ էկան : Էլ էս կարգովը զնային աղէքանց ու իրանց նաչաղ բարեկամների տները, հարսանիք համեցէք արին. նրանք էլ մի մին կոսպանդ կապեցին փեսի չլինքը :

Էս իրիկուն էրկու տեղ հացեկերոյթ կայ, սավաֆի խաչաղաթոր տանինը, որ պրծաւ. մին փեսեկն տանը, մին էլ հարսի հօր տանը. հարսանիքը էս իրիկուն նստեց (սկսաւ) :

Հէնց որ փեսէն իրա բարեկամներին տեսութիւն արուց պրծաւ, յետ դառաւ դաւա իրանց տունն ու դրան առաջին կաննեց, խնդրեց աղապաներիցը, որ զան հարսանիք. նրանք էլ խօսք տուին, որ հացից յետոյ դան մի լաւ ուրախութիւն անեն ու ջովնուեցին : Ֆիսաղալէրն առաւ խէչաղաթորն ու փեսին տարաւ վերի դիհն իրանց համար պատրաստած թաղափ վրայ կաննացրուց, որ մի խալիչայ էր քցած՝ բարձը վրէն դրած՝ սլափցն էլ մի կարպետ կախ տուած, որ չորերը թողոտ չընկնու. Տան չորս պատն էլ նաչխած էր ալրից չինած ծառերով տունը լիքն էր ղօնապնէրով. մենծ տուն՝ կըտանէր ընչանք երկու հարիւր հօգի. մի դիհը կարգին նստած էին մարդիկը, մէկէլ դիհը կնանիքն իրանց երկնիքանցովը, անկարդ, իրար նուաջ կտրած, բօղչութիւնի չորերը ստաների տակը քցած, աչքները ղեղած, ունեցողներն էլ ոսկին ճակատներին, էրծաթէ շարքը ճանկրին. հալբաթ Վարդիթերի մէշն էլ փեսի քեռակնն էր, ընտեղ էր իրա հարսներովը : Գարձաղալի ձէնիցը մարդ մարդի խօսածը չէր հասկանում. մի կողմիցը կառավարիչը ձէն ա տալի մուճուրին, որ հացը դրկի. մի կողմիցը Բաբէկնը գալիս ա կառավարչին ասում. Ֆրան մարդը չկայ, կանչել ես, թէ չէ. նա էլ ես ասում ա կանչել եմ, ես թէ չէ, մարդ ա զրկում. մի դիցը կնանոնց քչըփչըն ա. ջահէլ աղջկերանց ու հարսների քաղցր մատախաթը հօ, որ քնչնու մը հաւաքուած անում էին, էլ որտեղ կըլսուէր էսքան ձէնի միջին. տանտկնն էլ մի սլափ ա. նա էլ թոռնորի չրթանը պաթած՝ իրան ծառայութիւն անող կնաննց վրէն ա գոռում ու ասում. որ ես պտի ամէն բանն անեմ, էլ դուք իմ ընչին էք պէտքը. չունը տէրը ճանանչում չէր :

Խեղճ տէրտէրի չարէն որ հատաւ, ձէն տուուց. պարոն կառավարիչ, Գուրգէն եղբայր, հաց բերէք : — Տէրտէր ջան, աջիդ մեռնիմ, մի գիչ համբերի, մի երկու մարդ էլ կան հիմի կըզան, ասում ա Գուրգէնն ու հետն էլ կաննաւորներին բան զնում : — Օրհնուած, դու բեր, նրանք էլ կըզան, ես նրանց սիրտը կըչահեմ :

Հացը քաշեցին, տէրտէրը սեղանն օրհնեց ու հաց կտրեց, մէկէններն էլ հետը : Նորափեսէն էլ իրան երկու հընկերներովը բարձի վրայ կաննած ա. ընչանք հացը վեր ունիլ, մենծամարդը դուռ ընկը նրանց նստալի չկայ : — Գինի խմացրու տէրտէր ջան, ձէն ա տալի Գուրգէնն ու աչքը դէն ու դէն ման ամում, որ տեսնի ում առաջին հաց չկայ, ում

առաջին ամանն ա պակաս : Տէրտէրը թամն առաւ ձեռը, մի երկար օրհնեց, աչքալիս խօսաց ու խմեց, խալխն էլ հետը . խալխի աչքը տէրտէրի վրայ ա, բերանը ժաժ տայ, ժաժ կըտան, խմի, կըխմեն : Մի քիչ հացի վախտը սուստացան, որ կարէիր քեզից հինգ մարդ հեռու նստածին դռաւորով բան հասկացնիլ :

Փլախ վրայ դափ ու զուռնով էկաւ խէչաղպօր խոնչէն ու իրանց օղլուչաղը : Մի բօթնոց լիքը շիրինի էր, մի թղթով հինայ, որ սրտի հարսի ու փեսի ձեռները դնեն, էրկու դանդ, մի գաւ էլ ղինի . բօթնոցի չորս պնէճդուսն էլ չորս մում վառած : Բերին տէրտէրի առաջին վեր դրին ու նա էլ առաւ բայ արուց, չէն կենայ խէչաղպէրն ասեց ու բօթնոցով դրկեց ամէնին էլ տեսնելու . էրկու սրտիկ լանդառու մէջ էլ շիրինիլըցրուց, թամն էլ դրուց մէջը, խէչաղպօր ղինուցն էլ մի թաս լինքը լըցրուց, նորափեսի ու խէչաղպօր կենացը խմեց, մի քիչ մազայ վեր կալաւ ու ասեց, որ ամէն մարդ էլ խմեն : Ամէնքն էլ խմեցին, Գարեղինն էլ իրա ու փեսի տեղակ շնորհակալութիւն արուց ու հացը վեր քաղեցին, քօչին (դուս գնալու եղանակը) ածեցին ու մարդիկը քաշուցին :

Մարդկանցից յետոյ կնանիքն էկան նստեցին կարգին հայ ուտելու . խէչաղպօր մօրիցը բռնած՝ ընչանք յետին կնիկը : Սրանք թող ըստեղ հայ ուտեն, մանք գնանք հարսի հօր տունը :

Հարսի հէրն էլ իր պատրաստութիւնն էր տեսել, ոնց որ փեսենց համար ասեցինք, նա էլ ընտեղ իր բարեկամներին էր կանչել, մի մենծ հացիկերոյթ էլ նա ունէր : Հէնց որ զուռնէն կարմրաւորիցը փեպն բերուց տուն, գնաց, որ հարսին իրա քեռու աղջկայ տանիցը սանի իրանց տունը, էս իրիկուն ընտեղ զօնաղ էր (*) : Գափ ու զուռնէն երբ որ գնաց, հարսի քեռու աղջկիկը բերուց մի բաշօրթիկ (զլխաշօր), մի քանի քիսայ, մին էլ մի տուլի լաչակ խալաթ դրուց հարսի առաջը, ինքն էլ ու մօտիկ բարեկամների աղջկէքն էլ հեաները (որոնց օղլուչաղը հարսանիքատանն էին), դափ ու զուռնէն ածելով՝ գնացին հարսի հէրանց տունը : Հարսնացուն նստացրին թախտի վրայ, մէկէլ աղապնեն էլ կշտին շարուցին :

Հարսին որ բերին պրծան, դափ ու զուռնէն դրկեցին փեսենց տունը, որ գնաց խէչաղպօր խօնչէն բերի, քօչին ածի ու թէլ յետ դառնաց . ընչունք էս իրիկուն սրանց կըպատկանի, սրանց ուրախութիւնը մէնակ էս իրիկուն ա :

Երբ որ փեսի տանը հացը վեր կալան, դափ ու զուռնէն գնաց հար-

(*) Աղջկիկը նշանուելուց յետոյ օրը մի բարեկամի տան հրաւիրուած կըլինի մի քանի աղապ աղջկերանցով մինչեւ հարսանիքի օրը և ամէն տանող էլ պէտք է խալաթ տայ հարսին, իսկ այս հարսանիքի կրեկոյին անպատճառ մէկ բարեկամի տան պէտք է կանչուած լինի, որ մթնէլուս դափ ու զուռնով մի քանի ընկերների հետ գնաց իրանց տունը :

սի հօրանց տունը. ազատ տղէքանց մենծ բաժինը դափ ու զուռնի քամակիցը գնացին, մնացող աւելի մօտիկ բարեկամները հաւաքուեցին, Սօսին քցեցին եալլի բաշի, իրանք էլ կուռն ընկած լէլէ ասելով խաղացին: Ամէն կնիկ էլ ուզում էր իր աղջկանը բազար քցի. բերին իրանց հարսների հետ կուռքոռուկ արլին ու խաղացին: Եալլի բաշի Սօսը հէնց էր ասում լէլէն ու մի ձեռին էջ աղլուխը սրտի տալի, մարդի քէֆ էր բերում. վախտ վախտ էլ, որ մտիկ էր տալի իր ղիմացը եալլու մէջ ընկած Վարդիթերին, էշխիցը ջուռնուն էր դառնում. նա էլ հօ, զորթ ա, եալլու մէջն ընկած սաքի թէ խաղում ա, համա ոտներն են մէնակ ժաժ տալի, աչքը հրէ Սօսի երեսին:

Ընչանք հալալ կէս քչեր հարսի հօրանց տանը ինչքան սղափ աղջկէք կային, մի մին խաղացրել էին զուռնով. յետոյ իրանք լէլէ ասին, զուռնէն զրկեցին փետի տունը: Հէնց որ զուռնի ձէնն առան, եալլին քանդեցին ու մի քանի աղափ աղջկէք մէջ տեղ բերին, խաղացրին ու չաբաշ տուին (*):

Վարդիթերի մէրը, զորթ ա, Գարեղնին շատ էր պատիւ տալիս, Սօսին էլ Վարդիթի կիրակի օրը նշան էր դրել, համա մարդի միտքը դիտէր, ընդուր համար չէր ուզում աղջկանը կենդասար խաղացնի: Մենծամարդը քաշուել էր, մնացել էին քէֆի տղէքը: Սօսը թէլ թէլ Գարեղնի կողքին բռնում ա, թէ զուր տեղը մեր շաբաշները ուրիշն տալով կորցնում ենք, ասո մօրը, թող երեխին խաղացնի: Գարեղնին էլ տեսաւ, որ ամէն կնիկ էլ իրանն ա առաջ քաշում, մէնակ Համասփիւռն (Վարդիթերի մէքն) ա խեղճ երեխին մուծը կոխել, չի էլ ուզում թէ երեւցնի, տեղիցը մի ձէն տուուց, թէ խնամի, երեխին թող գայ խաղայ: —Ձէ դադէդ առնիմ, խէջ աղլէր ջան, ճորալով ու նաղ անելով ասեց պառաւը, իմ աղջիկը խաղալ չի գիտում: Տեսաւ Գարեղնին, որ ինչ անում ա չի ընում, թող մնայ, ասեց Սօսին, էս իրիկուն, տես էքուց նրա գլուխը ինչ կը բերիմ:

Աւրբաները իրեք բերան կանչել էին, որ սրանք ղեռ աղջիկ կին խաղացնում. յետոյ կառավարիչը ձէն տուուց, որ հինէն բերին: Են սհաթը մի աղաղ տղայ դնաց մուճուրատանիցը հինի տէփուրը դրուց զլիսին, խաղալով բերուց փետի առաջին վեր դրուց: Տեփրի միջին խաշահանքի փռած էր երկու հաց (լաւաշ). նրա վրա մի ամանում խէշաղդոր տանիցն էկած հինէն էր շաղախած՝ մին էլ մի աման մաթ (ռութ, բաքմաղ):

Ինչքան պտակուած մարդիկ կային հեռացան ու աղաղ տղէքը հա-

(*) Շարաշ ասում են այն ընծային, որ աղջիկը խաղալու տալիս են զուռնաչու համար, որ լաւ ամիսայն ընծայն մարդկանց տուածը. մի սև փող է, խիկ կնանոնցը մի քիչ միլոդ: Որ աղջիկը որ լաւ խաղայ կամ ազատներին հաճելի լինի, նրա շարաշը շատ կըլինի և նորա համար մեծ պարծանք է:

աւքուցին փեսի առաջին չոքեցին : Սոնն էլ, որ փեսադպէրն էր, ըն-
չանք հիմի փեսի զհիցն էր, հիմի յետ դառաւ աղապնիւրի զհիցն , նըս-
տացրուց փեսին ու խաչաղպօրը, կռնները քշուեց ու փեսի երկու մատը
բռնեց : — Համեցէք , ձէն տուուց նա, նորափեսին ինչքան բարեկամ-
ներ ունէր, էկէք, որ հինէն դնում ենք : Առաջ փեսի ծեր տատը էկաւ
կաննեց, օրհնեց, որդի, ասեց նա, Սիւսմոն ծերունի դառնաս էս տա-
նը, հէր Աբրհամի օրհնանքը քեզ վրայ ըլնի, քու բանին արի ընիս,
իմ տարը հասնիս, հող բռնես՝ ոսկի դառնայ, լեռը զնաս՝ կանանչի,
ձամկիդ փունջ մանիշակ բուսնի, էտոցդ սուր ըլնի, բահդ սարքին ըւ-
նի, շատ դատես՝ շատ ուտես, քիչ դատես՝ էլ շատ ուտես : Պառաւը
զնայ , հէրն էկաւ , հօր աղապնիւրն , յետոյ ամէն աշխա-
տաւորները, օրհնեցին ու զնային : Օրհնանքը որ պրծաւ, Սօսը դայլմ
հուպ տուուց փեսի երկու մատն ու ասեց Պարեգնին. խաչաղպէր, յըն-
ծաւ. էս աղապնիւրը քու պարտականը չեն, որ փեսի առաջին դուլուդ
են անում : Պարեգնին էլ, մնաց որ իրանց սովորութիւնն էր, ասեց. բա-
րիկենդանին մի լաւ ոչխար կառնեմ, փեսին էլ վեր կռնինք, կէրթանք
մի լաւ քէֆ կանենք. (հլա էն առնիցն ա, ինչ առնում ա) : — Շէն
կենայ խէչաղպէրը, ձէն տուուց Սօսը, մի լաւ ոչխար տուուց աղապնի-
ւրին, ու մատը թաթախ արուց հինի մէջը, փեսի աջու ձեռը հինայ դը-
բուց, ձախուռն էլ թողուց, որ հօրսի ձեռները զնեն, նոր նրա մէկէլ
ձեռը . խաչաղպէրն ու մէկէլ աղապնիւրն էլ ով ուղից իր ձեռը հի-
նայ դրուց, ով չէ հօ, մտիք կերաւ :

Նորափեսի մի ձեռը որ հինայ դրին, վեր կալան ու դափու-
դուռնով զնային հօրսի ձեռն էլ դնելու. հետը զնային փեսի քիրն ու
Պարեգնի Անուշ քիրը, մին էլ փեսի բարեկամներէն մի աղայ :

Հարսանքատունը դարաակուեց, բարեկամները զնային քնկու, ա-
ղապ տղէքն էլ դուռնի հետ վազեցին խնամոնց տունը : Տունը որ
խօրլաթացաւ, նոր բերին փեսի, խաչաղպօր առաջը հաց դրին. հօ էն
կիրակներէն ոչ, ինչ խալիւր կերել էին . որանց համար լաւ բաներ
էին չինել պահել, զաթսոյ, հալմայ, հաւի միս, խորոված սուկի ու ա-
նուշեղէններ :

Հէնց որ հինէն տարան խնամոնց տունը, նրանք որ ընչանք հիմի
լէլ էին խաղում, կտրեցին ու ասեցին դուռնաչուն. — զէ ամա ուտուց,
հինէն դնենք : Զուռնաչին ծուռնը փչեց, զափաչին էլ կոմբաջին ու
կողպալին տուուց ու բայաթուն զլէլին : Հէնց մէկտայեկով ամում էր,
որ չէ թէ մէնակ նոբահարսի հօրն ու մօր ողբը պրծացրուց, համա ով որ
ընտել կային, ամէնի լացն էլ բերուց. ամէն աչքի վրայ էլ արտասունք
կր տեսնում. էն թաւոր ուրախութիւնը մի կէս սնաթումը դառաւ
լաց ու չլան . հօրսի հէրը դուրսն առել ա, քաշուել պատի սալին
ուքուր ուքուր լալի, մէրը շինքն ա ծուկ աղջկոյ առաջին տէգիւրէն

պէժ պէժ կրակի նման վէր ածում, մէկէլ կնանիւքն էլ տիրած՝ արմանում են զուռնաչու վրայ, որ ձեռիցը ինչքան բան ա գալի: Էս սաղ հարսանքաւորի միջին իրեք հոգի մէնակ ուրախ են. ուրիշները լաց են ընում, իրանք ծիծաղում են. սրանք են փէտի ու Գարեգինի քիւրը մին էլ խնամի էկող տղէն: Հինէն որ դնում են, աղջկայ տիրոնջ ուսուտը կտրուում ա. ընչանք հիմի իրանց աղջիկն էր, հիմի չէ. աղջիկը հօ, Աստուած ոչ չհանց տայ, թէ ընչէր ա անում. էլ սիրտը կաննում չի. ձէն հանիլն ամանչում ա, որ տալն ու քաւորաքիւրը ըստեղ են. աղլուխը քաշել ա գլխին ու աչքերիցը վէր ածում, չորերը խաւար անում. հյա լաւ, որ աղջկուծիւնի հին չորերն են: Զուռնաչուն խոսաֆ չունի, անջախ ա էշաւամիշ էլել, մի թաս էլ քցել ա՝ բէլինն ա ընկել, քանի ջանումը ջան կայ, ուզում ա հէնց անի, որ սարերին, ձորերին էլ լացայնի. դու հազար կանց ու ասան, ուստայ, հերիք ա ջանիդ մատաղ, մենք ջուր կտրեցինք, նա իր բանը գլտի. ընչանք փետի տանիցն էկած տղէն հրաման չանի, նա կտրիլ չի: Տեսնո տգետաւորիկը որ քօմէքի աչքերն էլ ուռեցին, աղանչաք արին խնամի էկողին, որ կտրիլ տայ. զուռնաչու աչքը սրա վրէն էր. հէնց որ նա ձեռը բանձրացրուց, ինքը փոխեց եալի: Ազտալ աչէքն էլ ըտուր էին բանդ, էն սհաթը կուտրնուկ արին. եալին տաքացրին: Սրանք ըստեղ եալի խաղացին, օթախումը աղապ աղջկէքը հաբսի ձեռները հինայ դրին, հինի հետ բերած մաթն էլ կերան: Հինից յետոյ հարսի մէրը բերուց երկու բաշօթիկ դրուց էդ խնամի էկող աղջկեւանցը խաղաթ, նրանք էլ շնորհակալութիւն արին, վեր չի կալան, բաշխեցին իրանց հարսին:

Ընչանք աղապ տղէքանց եալին պրծնիլը խնամի էկող աղջկեւանցն ու տղէքանցը ջոկ հաց քաշեցին, պատիւ տուին: Նոր որ պրծան, նոր էլ յետ առան գնացին նորափետի մի ձեռն էլ հինայ դնելու: Խեղճերը զեռ նոր էին աչքները կալցրել, որ քնահարամ արին, վեր թուցրին, հինէն դրին: Ղորթ ա էլ յետոյ թէք ընկան, համա վայ էն քնկում, ինչ քնեցին. ընչանք լիա երազներ էին տեսնում. փետն իրա նշանածին էր տեսնում, Գարեգինն էլ Սօսի համար աշխատիլը, Սօսն էլ հօ իր սիրտը կրակողին. էլ ինչ ասիլ կուզի, որ սովածը հաց կըտեսնի երազում, ծաւաւը ջուր,, :

ԼԱ.

Լիւր նոր բացուում էր, կառավարիչը էկաւ իրանց տանիցը, տեսաւ որ իրա հրամանի գեօրայ տանակինը թունդիլը վառել էր, պղնձները շարել վրէն. փլափ պղնձն էլ դրանը օճաղի վրա դրած Մուսէս ափէրն էլ կողքին մի կնկայ հետ գրից էր անում, ընչուքի նրա ե-

փած փլալին փլաւ չի համիլ , ձեռք որ վրէն զհետ կընտաի , էլ յետ կըբանձրանայ , ուստոյն էլ կշտանալ չի . փետէն Գարեգինի ու Սօսի հետ թէք ընկած քնած ա , մուճուրն էլ մուճուրատանը իրա օգնականներէ հետ պատրաստութիւններ ա տեսնում , համա Բաբկէնը զլուսը դրել տանի քարին , մի բայ տեղ վէր ընկել . — քարի լիա ձեզ , տեսց հա տուն մտնելով . աղբաթը լեւերներ , օրը ճաշ ա դառել , դեռ հորափետին վեր չէք կացրել , տան տիրոջն մակ աբա է , երկար ու բարակ հնց ա մէկնուել , ըսի կասա ինքը չընի , ինչ անհոգ մարդ ա էլած էլի սա . յետոյ սկսեց քնածներին ձէն տալ , զուռնաչուն սհարին (*) ածիլ տալ , տղեքանցն էլ թամբաճներ անիլ , որ մի քիչ կնան ու էրթան ֆլան ֆլանին համեցէք անեն , որ էս օր պսակաճաչին գան հարսանիք տընորդով ինքն էլ Բաբկէնի հետ մտաւ մուճուրատունը , զինանոց կարամներ ծէփերը պոկեց , համերը տեսաւ , թէ հրն ա լաւ , որ ինչ վախա ուղեհան խալիսը զինին փոխիլ տալու , էն կարատիցը բերիլ տայ . մի քանի էլ մօտիկ բարեկամ պատուելի մարդկանց հիմի կանչիլ տուուց , որ գան փետի հետ զնան աներանց . տէրտէրին էլ ապագարեց , որ զայ հարսի տունը , ինքն էլ մի քանի թիքաց մի լաւ լաւ տեղերիցը խորովիլ տուուց , Բաբկէնի հետ նհար (նախաճաչիկ) արին . ըստուց յետոյ էլ գլխները ձեռները չի ընկնիլ , որ մի քիչ հաց ուսուն :

Արեւ սկսեց քիչ քիչ բարձրանալ , որ կանչած պատուելի մարդկին էկան , բարի լիա տովն ու նտեցին : — Պէ բէքէք , տեսց հրանցից աւելի պատուաւորը , քթէթը (հարսի հալաւը , հանդերձը) տեսնիք ինչ կայ , օրը ճաշ դառաւ , իրկնտալահ կըքաչի պսակը : Քթէթը բերին . վէր դրին , երեսի չորը , յետ քաշեցին , մակ տուին , մաշկներ ծէջըն էլ չամիչ լցնիլ տուին , մի մին արագ լամեցին , Ասործու անուամ տուին ու վեր կացան դաւ խնամոց տունը : Քոմմէքի առաջին գնում էր դափուղուռնէն , յետոյ մի սղայ քթէթը գլխին առաջին խաղացնելով , յետոյ փէսաղայէրը խնչաղպօր ու փետի հետ իր մաղէն ու դաւը ձեռին՝ բօրթի միջին էլ խնչաղպօր տանիցն էկած երկու հաստ մեղրամուս կանանչ ու կարմիր նարստով փաթաթած , յետոյ մարդիկը :

Հարսի հօր բալը որ հասան , դրանց առաջն էկան հարսի հէրն ու մէրը , զօնաւներին համեցէք արին տուն տարան , փետի ու խնչաղպօր թչերն էլ պաշեցին , զանքաչն էլ փետի ու խնչաղպօր բուռը մի մին կտոր շաքար դրուց , որ քաղցրութիւնով տուն գան ու քարաւ իրանց համար պատրաստած թաղտի վրայ կաննացրին : Փետի բարեկամները հարսի բարեկամներիցը վիրն նստացրին , տէրտէրն էլ փետի կողքին ,

(*) Մարի Պարսից բառ է , կընշանակէ առատօտեան . այս անուամբ կոչում են այն եղանակը , որ քանի հարսանիքը չի վերջացել , զուռնաչին ամէն առաւօտ շուտով վեր է կենում կողմն ու ամառ . իմաց տալով որ այս տանը հարսանիք է :

քթէթն էլ առաջին : — Նշանը բերէք , ձէն տուուց տէրտէրը հարսի հօրը . էն սհաթը ինչ որ սրանք նշան էին տուել , բերէին , Բարկէն , ասեց տէրտէրը , մօրիկ տուէք տեսէք ձեր նշանն էս ա , հօ բան չի պակտած ես փոխած , մի ոսկի մատանիք , մի բաղդատի աղլուխ , 12 էլ ընկնամ (կանխած) պաճախու : — Եդ ա , տէրտէր ջան , ասեց Բարկէնը : — Դէ որ էղպէս է , օրհնենք . ասեց տէրտէրն ու տեղիցը վեր կացաւ , շորջառը քցեց , առաջ նշանն օրհնեց , նշանօրհնէքն առաւ չապաղադօրիցը , յետոյ քթէթն օրհնեց , պատկոբամն առաւ Բարկէնիցը , մոխաւէին (երեսօխիս) էլ իրա լուսղինն առաւ ու նստեցին : Տէրտէրը մի մին ձեռն առաւ շորերը խալխին շհանց տուուց . երեսին դուրս ել խալխները . օրհնալ լինի , ասեց , Բարկէնը , իրա խնամու համար բերել ա մի մահուտ չուխացու , մօրն էլ մի դանաւուղ մինխոնացու . մաշկների մէնի միջի չափէն էլ դարդկեց իրա ջէբը , մինն էլ թողուց , որ լցենն հարսի ջէբն ու ասեց , որ տանեն շորերը հաքցենն , Բնշանք նրանց շոր հաքցնիլը մի քանի սղջիկ խաղացրին ու վետի համար խալխի բերին . մի տեփրի միջի դրած էր իրեք ջուխտ նաչխուն գիւլբայ , փետին , խաչաղպօրն ու փեսաղպօրը , երկու կարմիր ֆաս , փետին ու խաչաղպօրը , երկու էլ կիրաւքաչի (փէշիկ) բլբլներին քրցելու համար , որ պինդները սրենն : Զուռնալին չոքեց դրանց առաջին , մի մին հաքցրուց գիւլբէքն ու նրանց հիններն էլ լնքը վեր կալաւ . յետոյ վեր կացաւ մին էլ ածեց , որ տներանց կոտախոդն էլ կտանն :

Կնանոնց շոր հաքնիլը ինչքան թէղ ընի , մի սհաթ կը քաչի . հարմնաց , որ հիմի պատի հարսն են զարդարում . էնքան վախտ ինչ էկել էին , երկու էնքան էլ նստեցին խալիը , սնճախ էկան խէչաղպօրը կանչեցին , որ գնաց հարսի դոտիկը կապի : Գարեպինը հէնց որ գնաց , տեսաւ , որ չարտաւը քցել են գլխին ու կաննացրել . — տուէք , ասեց , դոտիկը կապեմ , օրը ճաշ դառաւ : Շոր հաքցնողները ասին , կտրել ա դոտիկը , առանց փողի դանուիլ չի . նա էլ հանեց մի երկու հաղար դեան փողաբուց , առաւ դոտիկը հարսի միջքին մի դայիմ կապ տալու՝ ասեց . միջին մի տղայ բերեա , նշանածիդ հետընէնց պինդ սէր ունենաա . հարսն էլ չոքեց իր քաւորի ոտը պաչեց , հա էլ սահամօր դուռն ու դուռ էկաւ : Գէջդան գէջ շորերը հաքցրին , հարսի հէքն ու մէքն էլ էկան իւրանց աղջկայ վերջին օրհնանքը տուին ու հալսը դուռ բերին , ահա մէջ տեղը երթիկ տակին կաննացրին՝ ալ տուի իլաչաղը երեսը քաշած : Տէրտէրն էկաւ փետին ու հարսին ձեռ ձեռի տուուց ու շուռջառը քրցեց ուրը , դնաց ժամ : Տարանին (տանիլու եղանակը) ածեցին , էլ յետ հարսի հօրն ու մօր սիրտը փուլ էկաւ . մի գիհը տղատէրերը ծափ են տալի , ուրախանում ու մատները պնջներին տալի , նրանց . մատխարայ քցում , թէ տարանք , մէկէլ դիհն աղջկայ տէրերն աղլխները աչքներին դրած՝ դադ ու մուռնքուռն են ածում . ինեղճ պատի հարսն էլ ինչ ա՛ի , սիրան

էրուումա (հօ միւս կողմիցն էլ ուրսիս ա) . թէ լաց կընի, երեսը պարզ երևում ա, ամօթ ա, թէ լաց չի ընիլ, կասն, էս աղջիկը մարդի գընալու համար մուած ա էկել, վերի ոտումն ա էկել, խեղճը մնացել ամուլորած՝ գլուխը քաշ քցել ու ավերել :

Հարսի մէրն ուղեցաւ, որ կաննացնի փեսի քամակին, կիրաքաշին ապ մի առաւր փեսին՝ մինը հարսին, երկու էլ հարսնաղալը հարսի կողքերէցը բռնեն, ոնց որ իրանց պապերիցը մնացել էր, համա Գարեգինը չի թողուց, թէ հարսն ու փեսէն թող կուռ կուռի բռնեն, մի հարսնաղալեր էլ մէկէլ կուռը բռնի : Ըսէնց բռնելին ու երթիլէ կան, տարմնը , ձէն են ապի տղատէրերն ու աղջկայ սիրտնը մասկարայ քցում : Գուռը դուս տանելուս զուռնաշին ոտը դէմ արուց չիմքին ու թողուց սչ, որ դուս քաշեն, քանի ուժումն էլ կար, տարմնին զլեց, որ հօրն ու մօրն աւելի կրակի, ընչանք բերեն իրան մի խալաթ տան : Խնչքան տղատէրերն ու Գարեգինը ստին զուռնաշուն, որ անց կենաց, նա աւելի էր պլոխնէրն ուսցնում ու աղալի տեղերիցն ածում . վերջը հարսի հէրն աչքերն արտասոււնքով լիքը մի ջուխտ դիւրայ բուրաց կտիւց զուռնաշու ջէրը, որ անց կացաւ ու գալղէն փոխեց : Որ քուշովը ստի անց կացնէին, պատերի բաշերը լցուած մօտիկ կին տալի, հաղարաւոր մարդ ու կնիկ աչքը քցողը հարսի երեսին ա մօտիկ տալի, որ տեսնի թէ հիմի ա սրտն, թէ աղջիկ վախաւը— ո՞վ չի խմանում, որ հիմի սիրուն ա, ասում կին մին մընու, սիրուն չալօշխաւը կապած՝ դուրսը շինած ու աղջիկ վախաւը մին ստի բնի, որ մի աղլիւից սովահի բան չկար զլխին, ախոս չի ըսէնց . բերանը բաց ու դիտայ առամներն երեսն, պինդ մենծ բնի, թշուրը ծաղիկ չընի . հոմա ըսէնց ամէն պակասութիւնն էլ քնթկալը ծածկել ա (*) :

Առաջին խաղալով տարան ընչանք ժամի բակը . ըստեղ զուռնաշին առա կայաւ : Ժամհարը ժամի դուռը շինել ա , բաց չի անում, որ իրան բան բախչեն . Գարեգինը մի քանի սև փող տուուց իրան ու մօտն ժամ : Պասկը որ վերջացաւ, տէրտէրն օրհնեց նրանց , որ երկարակաց, բաղդաւոր ըլին, վառեց խաչաղալօր մմերն ու մինը թաղաւորին տուուց մինն էլ խաչաղալօրը , խաչը դրուց թաղաւորի գրտակածալը, ուղեցաւ, որ հին ատաթնու գեօրայ թաղաւորի վրայ շուրջաւ էլ քլի, համա Գարեգինը չի թողուց , թէ աւելորդ բաներ են , հիմի վերացիլ են ու էլ առաջին կարգովը դուս կիան : Ժամի դուռը որ անց կին կենում , փեսաղալերը թուրը հանեց ժամի դրան զլխին բռնեց, նոր պսակուածներն անցկացան . էլ ետ ինքը յառաջ ընկաւ զը-

(*) Այս դատողութեան վրա հաստատ մնում են մինչև հիմա և կնիան շատ տարիներ . առօրե և դժուարաւ լըմիւրջանայ այս վրտասկար սովորութիւնը :

նաց (*) : Զուռնէն ածեցին : Արեղական արդարութեան , չարականի եղանակովն լու երիւիչ էլան դպա թագաւորի տունը : Ում դռնովն անց էին կենում , անեցիք մի ձուածեղ ու մի գաւ զինի էին դուս բերում ժամաւորի առաջը , մի մին թիքայ էլ խէչաղպօրն ու թագաւորին ուտացնում : Խէչաղպէրն ու թագաւորը հէնց մօտիկ էին գնում իրարից , որ արանքնեւումը մարդ չէր անց կենալ , ընչունքի թէ որ Աստուած մի արասցէ ոքմին անց կենայ՝ քառասունքակոխ կընի , էլ երեխայ չի ընիւ : Թէ որ հարսը թագաւորի քամակիցը գնալու ընէր , անց որ հին սուլորոյթքն էր , պաի շատ մօտիկ էր թային , երկոի ձեւին էլ մի կիրաքաչի պաի ընէր , որ ոչ ով չի անց կենար :

Թագաւորի առաջին ինչ ուրախութիւններ ասես , որ անում չըլին : Իրա աղաղերտինքն ու բարեկամի տղէքը ալիւր երեւները քսած՝ զըլնները մի մին փօստ պըցրած՝ ոսկոռի ալանդէքը (մանր ոսկոռնէր) շարած՝ շնքները քցած՝ իրար կուռ բռնած՝ թռչկոտալով խաղումեն , խաղ են կանչում , միմեծի (կասիկ) պէս ծլունդ ծլունդ են ընում , իրար երես պաշում ու հէնց մասխարայ բաներ անում , որ անանողը ծիծաղու թիւսնում ա : Ըսէնց քէֆեր անելով կիան ընչանք թագաւորի հօր դուռը : Դրան առաջին առաջ կիան թագաւորի հէրը , հօր աղաղէրը , բարեկամ մարդիկ , թէրը պաշեցին ու խաղալով քաշեցին բալլը : Խոսնը ինչքան կանաւոր տղէք կային , քօմնա դուս էին էկել առաջին թռչկոտում : Թագաւորենց կտուր ու բաշ , դուռ ու տունը հէնց էին լցուել , որ սա փոխելու տեղ չի կար , բալկունն էլ խալաթ քցողներն էին հաւաքուած : Հէնց որ նորաստակներին դռնովն անց կացրին բալլը , մուծուրը մի տեւիլի միջի մի ձուածեղ , մի ամանով էլ կրակ վըրէն խոնկ ածած դուս բերուց , իրեք հետ նորաստակների զլխովը պատեց ու նեքստ տարաւ : Ըտեղ առաջ էկան ինչքան բարեկամ կնանիք կային , ամէնքից առաջ խաչաղպօր ու թագաւորի մէրը , իրեքի թուշն էլ պաշեցին , մի մին կտուր շաքար զըլն բռնէրը , որ քաղցը առն գան , իրանց խալաթը քցեցին հարսի զլխին ու գնացին մէջ տեղ ընկան խաղալին , քաւորամօրիցը սալահի : Թագաւորի հէրն ու մէրն էլ էս բազմութեան միջին կուռ կուռի բռնած՝ խաղացին ու իրար քօլօլեցին , պաշալորեցին , խալիւի սիրտը ուրախացին : Ամէն աղաղական բարեկամներն էլ խաղում էին , համա թագաւորի պաշկուած քիւրը զըլմն տաւ ա կորիլ , չի երեւում : Խալաթները որ քցեցին պրծան , ուղեցան նեքստ տանն , համա հարմաղպէրը ալինդ բռնեց հարսի կուռն ու ոտը դէմ տաւուց , չի թողում յառաջ գնալու : Ինչքան կուռն ,

(*) Այսուհետեւ որքան գոնեից անց կենալու լինին , փետաղպէրը թուր կըբռնի դրան զըլին և թագաւորին տակօնը անց կըկացնի , որ չըլի թէ , ըստ իւրեանց կարծեաց , դրան միջի չար այսերը աներևութարար վնասն թագաւորին , որի հետ այս երկօրս շատ նախանձ կըլինին :

Թող աղանչաք անեն , նա թողող չի . նրա մտայինը թաղաւորի մենծ քիւրն ա . թէ կըզայ կըխաղայ , իրա հարսին կըբարովի , հօ նա էլ կը-
 թողայ , թէ չէ , չէ : Նա էլ շան սորը կծել ա , մտել մի սօխախ ու տալի
 կացել , կասես իրան սղանիլ պտեն , դուս չի դալի : Կառավարիչ ,
 դուռնմ են դուրս ու անից խաղիւր , սղի սիրտը ինչ էք կոտորում , բե-
 րէքթաղաւորի քուերը , դա ձեզ ոտով զլետով մի աղջիկ ա տուել ,
 դուք դրա սրտի ուղիւիքը կէս սնաթ չէք կատարիլ : Կառավարիչը մար-
 դիկ ա քցել քունջ ու պուճախ ման դալի . վերջը դտան , չորս մար-
 դով քաշաւով բերին մէյդան : Խեղճ աղջիկը ինչ անի , տեսաւ որ
 ծակ աչք իրան ա մօրիկ տալի , կոնները բանձրացրուց , խաղալով դնաց
 աղպօրը բարովեց , անց կացաւ որ հարսին էլ բարովի , թուշը պաչի ,
 ապրի քեալաչ (կտրիճ) աղէն , դիլի պէս վրայ թաւ , էդ հարսին էլ
 ինքը մի լաւ բարովեց : Թախաշաւորը վերե ներքիցը ձէն
 ձէնի տուին . ապրիս աղան , հալալ ա հացը , մաշալաչ հարսնաղպէր .
 համա վաջն էկել էր հարսնաղպօրը տարել , թէ որ անպաչիլ թողել էր .
 թախաշաւորների ձեռիցը բխարու կընէր , քոմմա ձէն կտալին , թէ
 խաբեցին , ամօթ հարսնաղպօրը : Հիմի էլ մի ցալից պրճանք , մինն
 առաջ էկաւ . վաղինը չըլի , որ ասում ա , «դիլից փախայ , արջի
 ճանդ ընկայ , » . դուռնաչին ոտը դէմ ա տուել , ածում ու սուաջ չի
 դնում . հարսանքատէրերը ձէն են տալի , թէ դնա , համա թախաշաւորն
 ասում ա . սուտ են ասում , անկաջ մի անիլ . սա էլ էն քցած խա-
 լաթներիցը մինն ուզում ա . կառավարիչը բերել ա մի հաւարակ
 սղուխ , որ կապի բուկը , համա նա դուռնի դնչովը հէնց ա վրայ
 քշում , որ քամակէ քամակ յետ ա դառնում , ըստուր ընդուր դիպէ-
 լով : — Դէ , էլ ինչ էք մարդի խաթրը կոտորում , ձէն են տալի ամէն
 կողմից , մի լաւ խալաթ , տուէք իրան . ձեր տունն Աստուած չիմի ,
 նա ձեզ համար մի սիրուն հարսն ա բերել , դուք մի լաւ խալաթ չէք
 դիմիլ անում տալը : Ճարն ինչ . իրանց պատերիցը մնացած ատաթն
 ա . կառավարիչը բերուց մի լաւ խալաթ փաթաթեց դրա բուկը .
 նեքսն քաշեցին թաղաւորին ու թաղուհուն , որ թաղտի վրայ կան-
 նեն : Ըստեղ էլ մի կրակ ու պատիժ կայ . մի ութ ասրեկան պսովկ
 աղայ նստել ա բարձի վրայ , վեր չի կենում , որ հարսն ու թաղաւորը
 կաննեն . հօ քիչ բան չի , երկսէն նստել ա , որ թաղաւորի աչքն ա-
 ռաջին անգամ աղայ տեսնի , իրա առջինեկը աղայ ընի : Գարեգնի
 պարտքն էր էս , հանեց մի երկու սե փող դրուց երկխի բուռն ու վեր
 կացրուց : Գալի ու դուռնէն կարեցին . տէրտէրը , որ յառաջուց էկել
 էր նստել , տեղիցը վեր կացաւ , «թաղաւոր գողովի , ու պահապանին
 ստեց , մաշաղը տուեց թաղաւորի խտիւր , ոյ բարեկամները դան
 համբրին ու խէչհամբուր քցեն , ինքն էլ դրաւին կաննեց ու օրհնեց .
 — օրհնեալ լինիք , ասում ա , լիապիտ տուէք , ձեր որդու պատկն ա ,

քանի կարողք, մի խնայե՞ք, տանակիլն, քէյլանիք, եկե՛ք համբարեցե՛ք, չէնց որ խէջհամբուրը պլծան , թաղաւորի մենձ քիբը , որ ընչանք հիմի գլուխ էր առել կորել , հիմի մի քանի ջահել աղջկէքանց հետ խաղալով էկաւ հարսի կուռը բռնեց ու տարաւ նրա համար պատրաստի օթախը թախտի վրա կաննացնելու : Մի պտտի աղջիկ էլ ըստեղ ա նստել հարսի բարձի վրա ու վեր չի կենում : սա էլ ուզում ա ասի , թէ ամէնն էլ որ աղայ բերեն , սրտեղ կերթայ . առաջ աղայ տեսար , թնոգ առջինեկ աղայ ընի , ինձ էլ սէս , որ աղջիկ էլ ունենաս , աղջիկն էլ , աղէն էլ Աստուծու տուած խելքան են , հինգ մասն էլ իրար յարերար չեն , համա որը կտրեա , կըցալի : Ըստուր պարտքն էլ հարսնապարսն էր , ջիբիցը մի քիսայ հանեց , տուուց երեխին , վեր կացուց ու հարսին կաննացուց , ինքն էլ կողքին նստեց դալխ :

Կենէկ նրան , ով հարսնապարսն ա ընում . դուխը քարը , թէ դուստնկուտ անպառիւ ա ընում , համա էս եկորը շան ու գլխի քէֆի միջի ա ընում : ընչանք հարսանիքի վերջանալը օրտի աղջկերանց միջին նստած ընի , նրանց հետ զրից սայ , նրանց հետ սէյ ու սոհալթ անի . թէ կուռ քան տաբեկան աղաղ աղայ էլ ընի , աղէքանց մէջը չի դուս գալ . նա պտի հարսի կողքը կտրած նստած ընի . մի առակ կայ , ասումա մարդ ձմեռը կատաւ դառնայ , ամառը շուն , Բնուռքի կատուն ձմեռը որտեղ տաք տեղ կայ , քուրսու տակին , տեղաշորի միջին ա քնում , ամառն էլ շունը որ տեղ հով տեղեր կայ՝ ընտեղ , հիմի ես ասում եմ , որ մարդ ձմեռը հարսնապարսն ընի , ամառը յիքատէր : Մեր յարգեսր չեսոքան հարս ու աղջկէքը , թէ ուրիշ վախտ տեսնէին հարսնապարսը , շուտքին էլ կըկորչէին . հիմի ինչ համաքներ , մատապտթիւններ , զրիցներ ասես , որ իրար հետ տնում են նրա կշափն ու ամանչում չեն :

Այս ինչ կըլեր , որ Սօսը էս օր հարսնապարսն ընէր , քանց թէ փեսապարսն . նրա աղիլ սիրեկան վարդիթերն էլ էս աղջկերանց միջին էր : Հարսը երբ որ թախտի վրայ կաննացրին , նստեց ոչ , ընչանք կէտուրը , քաւորամէրն ու մէկէլ բարեկամների կնամիքը դան ոչ հրաման տան նստացնեն : Իրանք իրանց ատաթը գլտեն , էկան կաննեցին , յառաջ քաւորամէրը դնայ հարսի բուռը վարայ՝ դրուց ու ասեց , որ նստի , յետոյ կեսուրն էկաւ , կաննեց , որդի ջան , ասեց , տունս քունն ա , տեղս քունն ա , քունջ ու պուջախս քունն ա , դու իմն ես , ես էլ քունն եմ , ըստուց յետոյ ամանիլ մի , նստի , ասեց ու մի ջուխտ էրձաթէ քօրուց դրուց բուռը , թշերը պաչեց , յետ դառաւ . մէկէլ կընանիքն էլ էկան թշերը պաչեցին , մի մին զուլբաղի , ես փող , ես մի քանի մարջան բուռը գրին ու հրաման տուին որ , նստի , նա էլ նստեց :

Հարսին որ թաղաւորի կողքիցը տարան , համեցէքաւորը , որ ընտեղ

մտիկ էին տալի, նեքսե էկան ու կառավարիչը ամէն մարդի արժանաւորութեան գեօրայ նստացրուց։ Տէրտէրն էլ կաղմոսին (Գարեգնի աշխօրը) առաւ կողքին ու նստեց։ Էս օր կնանոնցը էս տեղ տեղ չէլաւ, նրանք ուրիշ օթախում նստեցին ընչանք մարդկանց վեր կենալը։ Պսակաճաշին մէնակ բարեկամները չեն ընիլ, դեղումը ինչքան լաւ մարդիկ ընէր՝ կանչած կընէին. տունը դռնիցը հետ իրեք չորս ջերկ նստած էին. վիրի դիւր նստած էր Սէփան աղէն, նրա խօսքը թրի պէս կտրուկ ա, ինքն էլ մարդի սիրտ բաց անօղ, ուրախութիւն սիրող. ինչ քէֆէր տես, որ էս պսակաճաշին չի չհանց տայ. որ պըսակաճաշին նա չընի, մարդի սրտէն տալ չի, որ ընտեղ նստի. մէկ էլ տեսանք ձէն տուուց. Բարկէն, քու մարիֆաթդ կտրուի, էս խալիփն նստացրել ես ըստեղ մասլահաթի, մեր ուուցը աւելի լաւ դրուցի տեղ էր. թէզ արա հաց բեր. կառավարիչ, քու կառավարութիւնդ զլխուդ դիպչի. որ ըսէց յետացնիլ պտէիր, ընչի չէիր մեզ ասում, որ յառաջ մեր տնիրումը հաց ուտենք, յետոյ գանք. մի քանի մարդ էլ քամակիցը վիայութիւն են տալի. ես իմ Աստուածն, աղէն լաւ ասում, կոտորուեցինք սոված։ — Սման աղանջ ջան, մի քիչ էլ համբերի, էս սհաթը խնամիքը կըզան, վաղուց եմ գրկել դեռ չեն եկել, ասում ա կառավարիչը, այ տղէք, մինդ էլ վաղեցէք։ Սին էլ տեսինք հարսի հէրը իրա սրտի ուղած բարեկամների հետ, տասը տասներկու հոգի նեքսե մտան, — օրհնեա ի տէր ասին, խնամի Բարկէն աչքդ լիս ըլնի. նրանք էլ — աչքալիսի կենաք, համեցէք վիրե, խնամի Արմենակ, մէկէլ խնամիք, համեցէք աղի փուշոր։ Նրանց համար սուաջուց տեղ էր թողած՝ էկան իրանց տեղը նստեցին։ — Դէ, քու քրդի կողքդ քեզ խոսի, ասեց Սէփան աղէն Արմենակին, ըսիի ամանչում զպնում էլ ես. թաղաւորը թաղոր. նի էլած խաչը զխին կաննած ա, էս սհաթն էլ քու փեսեղ ա, խանչալիդ քարը վէր կընկնէր, որ մի զլուխ էլ ա տայիր. դէ վեր կանց զլուխ տնւր էս սհաթս, չուտ։ Խեղճ Արմենակը ամանչիլով տեղիցը վեր կացաւ, զլուխ տուուց թաղաւորին ու նստեց։ Դէ պրծէք, հաց քաչեցէք, ձէն տուուց աղէն։ — Ա՛յ ջանիդ զուրբան աղանջ, դու որ չընիս, մենք կըկոտորուինք, ոչ պակսիս մեր զլխիցը, հաստատ ըլիս էս գեղումը, ձէն տուին ամէն դից խալիք, քու շուաքը մեր վրիցը անսակաս ընի. Կաննաւորները հացը քաչեցին, ամէն մի լան բերելուս։ — Աստուած չնհաւոր անի, խօսքն էլ հետը. տէրտէրն էլ հացն օրհնեց ու սուս կացաւ։ Ըսօր Սէփան աղէն ըստեղ էր. որ տեղ նա ընի, տէրտէր չի, որ չահն էլ հատապ (համարձակութիւն) չունի բերան բանալու։ — Աստուած չնորհաւոր անի, ձէն տուուց էս պատուելի մարդը. Բարկէն, աչքդ լիս, մէկէլ տղեքանցըդ էլ տեսնիս, բարեկամաց աչքը լիս ընի. ամէնն էլ հետը. Ընչանք հիմի խալիսի աչքը տէրտէրի վրա էր, հիմի աղի։ — Հաց կերէք, ու-

բախութիւն արէք, խմեցէք, փշաղրէք. Պ. Արշակ, ասեց մի մարդի, որ հեռու նստած էր, էդ քու կարգի ուրախութիւնը քեզ եմ տալի, թէ լաւ չես քէֆ անիլ, ինձնից պրծնիլ չես. Պ. Տիգրան, քու շարքինն էլ քեզ եմ տալի. Պ. Սահակ, դու էլ ըտեղ կառավարիմի լաւ, մի լաւ ուրախութիւն անենք, Բարկէնի գետը քանդենք: — Աչքներիս վրա, աղւյ, ձէն տուին էս մարդիկը, զլններիս վրա, քու հրամանը կըկատարենք. յետոյ ամէնքը իրանց կարգի նստածներին ձէն տուին. աղւն հրաման արուց, քէֆ արէք տղէք ջան, մէ լաւ ուրախութիւն: Խորովածի վրա Սէփան աղէն թափան առաւ ձեռն ու ասեց. օրհնեն ի տէր, էս մի թասը խմենք թաղայ խնամոնց կենացը, նըրանց սիրան էլ էս մի թասովը շահենք, խաբեցինք աղջկը ձեռներըցը խեցինք, Արմենակ, քու կենացը քու բոլոր բարեկամներովը, Աստուած ձեր բարեկամութիւնը հաստատ պահի, (հօ ես գիտեմ Աշտարակցու բարեկամութիւնն ընչանք էալը (վաղը կտրելը) դուս գալն ա). մէկէլ խնամիք, ձեր կենացը, նրանք էլ շնորհակալութիւն արին. աղէն խմեց ու ձէն տուուց. տօլութաշի Արշակ, լեցիք ինչ որ ասի, թէ անկաջներդ բուրդ էր մտել: Խեցի աղւյ, ասեց, հրամանք արա: — Դէ որ ըտէնց ա, ասեց աղէն, ալլահվերտին քեզ մօտ, քու ջերդի մարդկանցն էլ խմացրաւ. նա էլ ասեց եախշի օլ (*), աչքիս վրա, աղւյ, ու յետ դառաւ իրա մարդկերանցն ասեց. աղէն հրամայեւա, որ թաղայ խնամոնց կենացը խմենք. ինքն էլ ալլահվերդի դնաց Տիգրանի մօտ, նա էլ Սահակի ու ամէն մարդ էլ խմեցին:

Մի մին թաս էլ տուէք կառավարողներին, թաղաւորի հօրը, ասեց աղէն ու ձէն տուուց. պարոն կառավարիչ, հաստաղուլն Գուրգէն, անձախ զլխիդ ես զօռ տուել, էլ չես ասում, թէ էսքան խալխը լցրիլ եմ տուն, էս ճօռ զլնին կապիլ փորները, դէ քու ցիլիդ նալնթ. հասարակութիւն, հաւան էք էս զլնուն: — Չէ, աղայ ջան, զլխիդ դուբբան, շատ փխ զլնի ա: — Էս սհաթը աղւյ, ձէն տուուց կառավարիչը. դէ պոխ՝ դու հրամանք անես, որ մենք էլ զլններիս վրայ կատարենք. փառք Աստրծու, չիրախանէն լիքը զլնի ա, մի մարդ զրկի, ում որ ուզում ես, դայ, որը կըհաւանի, ընդուց բերենք: — Ես քեզ իմ տեղակ վէքիլ եմ անում, ասեց աղէն, դու՝ քու մարդութիւնդ: — Գաւերը վեր կալէք, ձէն տուուց կառավարիչը կաննաւորներին ու դնաց չիրախանէն, մի ուրիշ կարասից լցրուց ու զրկեց. ի հարկէ էս առաջուանիցը լաւ էր, խմեցին ընչանք վիպաի գալը: Տօլմի վրայ էլ թաղաւորի հօրն ու մօր ու իրանց բարեկամները կենացը խմեցին. Շնորհակալութիւնի

(*) Ալլահվերտի ե կախշի օլ Պարսից բառեր են, որոց առաջինը կընշանակէ Աստուած տուեց, երկրորդը լաւ լեր. թէ ինչ մասին են այս բառերը ի դժուր ամուս զլնի խմելու ժամանակը, որ ընդհանրացած է, չգիտեմ:

վախտը աղայ Սէփանը հրամայեց, որ Բարեկէնն ու իր կնիկը գտն մէջ տեղը չնորհակալութիւն անեն համա նաւաստում դէմ ընկաւ, թէ իմ կնիկը քաւորներիցը փախչում ա, կարալ չի դալ: — Դէ գնա բեր, ախմանխ, օխտը քուռակամէր ա, հիմի ամանչում մ. ժամանակիս պատի հարսնեւումն էլ չի տոթթ մնացել: Նաւաւարկը տատը մարդ զրկեց, համա թաղաւորի մէրն ասեց. իմ զուխը տուէք ու քաւորներին առաջը մի տանէք: — Գալիս չի, էկան ասին աղին: — Գնացէք, ասէք դայ, ասեց աղէն, թէ չէ տեղիցս վեր կըկենամ, քաշ տալով կըբերեմ: Գարեղինն ու իր աղայէնն էլ հրաման տուին, որ ամանչի ոչ, դայ: Էկաւ խեղճ կնիկը քափ ու քրտինքը կոխած՝ զուխը քաշ քցած՝ պինչը չամբարի տակո՛ւր խոր կալած՝ խուշուշքն ընչանք աչքերը ներքն բերած՝ զուխ տուուց, առաջ քաւորներին՝ յետոյ հասարակութեանն ու զուխը զօշին կպցրած՝ կաննեց: — Թաա տուէք զրան, ասեց աղէն ու մտիկ տալով Բարեկենի կնկանն՝ ասեց. էս հասարակութիւնը քու մարդի ու քու կենացը խախտ, դու էլ զխոնս, որ պտի չնորհակալութիւն ընիլ, որանց ոչ միներ քու հօրը պարտական չի, մոռ էդ թասը, չնորհակալութիւն արան, մարդիդ հեա էլ պռօշտի արա ու խմի կամ յետ տուր. զուխը պտտեց կնիկը. — Է, որ ըտէնց ա, դաբնու ես, որ մարդդ քու տեղակ չնորհակալութիւն անի. նա էլի զխաւ արուց: Բարեկէնը չընորհակալութիւնն արուց պրծաւ ու ձեռը քցեց կնկայ շլինքը մի լաւ պաչեց: Կնիկը հէնց որ ուղեցաւ զուխը կռան տակիցը հանի, քընթկալը պնչիցը դուռ ընկաւ, պինչն երեսց, խալիսը ծածաղային, նա էլ ձեռը քցեց երեսն ու սաքի չանդուեց, թէ թուք էլանք աշխարհքիս միջին, պինչս երեսաց ու փախաւ:

Տօրէն որ վեր քաղեցին, էկաւ փլաւը. էս վախտին աղէն թատը լրցրուց, ձեռն առաւ ու ասեց. հասարակութիւն, անկաջ արէք, մենք խըմեցինք թաղայ ու հին խնամոնց կենացը, հիմի մնաց մի մենծ բան, որ ամենից հարկաւորն ա. էս ուրախութիւնը որ կայ ու վայելումենք, քոմմա թաղաւորի, թաղուհու, մի քիչ էլ խէչաղպօր համար ա. մենք սրտի նրանց կենացն էլ անուշ անենք, որ Ատոռած թաղաւորի ու հարսի կեանքը երկար անի, վաճառները բարի ընի, ու յետ դառաւ զըպա թաղաւորը. — թաղաւոր, քու ու թաղուհու կենացը, Ատոռած ձեզ մի բարձի տիրացին, հալւորք, ծերանանք, թոռան, ծուան տէր ընիք, բաղաւոր ընիք. խաչաղպէր, խաչի զօրութիւնը քու բանին զործին աջողութիւն ընի, ինչ մուրազ ունիս, ամենակարող Ատոռածը ինքը կատարի, բարով էս օրէս քեզ էլ տեսնինք. քու հարսանիքին էլ մի քէֆ անեմ, յետոյ մեռնիմ. համա դու մի մղոսի մարդ ես, վախում եմ յետացնես. Արչակ, ալլահվէրդի, ասեց ու խմեց: Միէն տեղ էլ թասեր են դարդակուում թաղաւորի, թաղուհու և խէչաղպօր

կենացը. վերջին էլ մի մին թաս տուին թագաւորին ու խէչաղպօրը, որ շնորհակալութիւն անեն (*):

Գարեղինը, փառք Աստրծու, մենք գիտենք թէ ինչ քաղաքավարի ա, բերանը բաց արուց թէ չէ, մի հէնց շնորհակալութիւն արուց իրեքի տեղակ էլ, որ ամէնքի բերանն էլ բաց մնաց. յետոյ ինքն ու թագաւորը գլուխ տուին ու պռնկներն առան. զուռնաչին ծուանին զլեց, բաղմութիւնն էլ իրեք հետ ձեռները բանձրացնելով ուռայ ձէն տուց ու սուս կացաւ: Յետոյ աղէն ասեց Արմենակին, որ հրաման տայ՝ թագաւորը նստի հաց ուտի: — Նստի հաց կեր, տեղիցը կաննեց Արմենակն ու ասեց. որդի, էլ ըստուց յետոյ ամանչիլ մի: Թագաւորը նստեց, համա հաց չի կերաւ: — Դու ուղում ես առանց բերանբացուկի հաց ուտացնիլ, ասեց աղէն Արմենակին. մեր գեղի սովորոյթքը դիտես ոչ: — Հաց կեր, որդի, ասեց Արմենակը փեփին ծիծաղալով. ծակ քարափիցը վիրեւ ինչքան փռնուաներ (մացառուտ) կան՝ քեզ. Զաղի դուզը, վարդանաբակի խարաբէքը, չընդները, մեր մենծ յիքու խիարկենի պօսօքին, թէզ հասնուկ հաւողի թուփը, լօղ դեղծի ծառը, մեր քուրսու վերի կողքը, եղի բղուղը, մաթի պուլիկը, մածնի սերը, սերտ սերտ ձուերը, աղիլ թիքէքը քօմա քեզ, (ըստոնք ես դիտեմ զանքաչդ էլ թաքուն երեխանցս բերնիցը կտրիլ պտի քեզ ունացնիլ հօ): հերիք չի, որդի, տուածս, էլ ինչ ես ուղում (**), դէ հաց կեր, էլ հօ հողիս հանելու չես:

Թագաւորի յառաջը բերին էն ձուաձեղը, որ բակը մտնելիս զլսովը պտիտ էին տուել. նա էլ մի թիքայ վեր կալաւ, բերանը սրբեց թի շաղկաւը, մի երկու թիքայ էլ խէչաղպէն ու փէսաղպէրը վեր կալան, մնացողն էլ գինի չխմողներն անուշ արին:

Ընչանք հացի վեր ունիլը զուռնաչին մի նառնայ (եղանակ է) ածեց, վերջը հացը վեր քաղեցին: Տէրտէրի խօսալու վախտը հիմի էկաւ. զըտակը զլսիցը վեր կալաւ, հացն օրհնեց, աչքներդ լոյս եղիցի, ասեց, Բաբկէն, Արմենակ, սիրով լինիք, Աստուած թագաւորին և թաղուհւոյն ձեզ բաշխի, ու մաշկները իրա նստած չորի տակիցը հանեց, հագաւ ու դ՛աց, նրա քամակիցն էլ աղէն ու ամէն հասնեցեքաւորները:

Մարդիկը որ վեր կացան՝ կնանիքը, խէչաղպօր մօրն իրանց զլխավիւրն առած՝ նստեցին հացի: Արանց հետ թագաւորն ու իր երկու ընկերներն էլ հաց կերան. համա հարսի համար պսակիցը յետոյ հօրանց տանիցը թիքայ (բաժին) էկաւ. էս երկօրը ընտուց պտի ուտի: Կնանի-

(*) Էս շնորհակալութիւնը, թէ որ խաչաղպէրը կատարեալ է, ինքը կանի, թէ չէ մի մեծ մարդի շլինք կըքցեն, որովհետեւ թագաւորը խօսիլ չի մինչեւ որսի չի դնայ:

(**) Էս առաջները միայն ծիծաղալու համար է, ապա թէ ոչ խոստացած տեղերը բոլոր անպիտան տեղեր են և ոչ մինը իրանը չի:

քը հացից պրծան ու ջահէններին թողին պատի հարսի կշտին, անէնի-
րը գնացին իրանց աները հորս զրկելու:

Կնանկոց հացից յետոյ թաղաւորը իր մի քանի մակարհներովը զը-
նաց գերեզմանները, իրանց ննջեցիկոց գերեզմանն օրհնել տուաւ ու
յետ դառաւ իրանց կտուրը հորս անելու:

Ընչանք հորս հաւերը հաւաքուիլը աղապ աղէքը թաղաւորի աղիզ
խաթեր համար իրանց զօջաղութիւնը չհանց տուին, ուժները փորձեցին,
Երկու երկու դուռ էին գալի մէյդան ու կոխ պրծնում. յառաջ փահ-
լանի պէս մի քանի հետ պտիտ պտիտ էին անում, քաղցր ծիծաղն
երեսներին ծլունդ ծլունդ էին ընում, մօտ գալի աղապօր պէս ձեռ-
ները իրար զօշի տալի, եւ թէ չէ մին մընի ուսը բռնաւ անում ու
բաց թողում, իրար ուժ չհանց տալի, յետոյ քիչ քիչ մօտ գալի իրար
բռնում, թափ է թափ տալի, ռնց որ երկու զօջ բերես մէջ սեղ կըռ-
ուացնես, մին մընի լինող էին քցում ու իրար քաշքշում: Աղապ աղջ-
կէքանց թամաշէն հօ, որ էս վախտին կիտուկ կիտուկ դուռ են դա-
լի հարսի օթսիցը քունջ ու պուճախից թաքուն թաքուն մտիկ տա-
լի, մեր զօջաղների էջիւր բերում, տաքացնում, ուժ էր տալի վեր ընկ-
նողի անումը խեցատի պէս կոտորում ա. թէ մի աղջիկ էլ մտքումը
էն տղին սիրում ընի, սիրտը կոտորում ա, իր խորհուրդը անկատար ա
թողում. համա մեր սիրով ջահէնները Երբ կը թողան իրանց աղիզ հըն-
կերի անումը կոտորիլ. հէնց որ մինը վեր ա ընկնում, առում են, ոտը
սոթ պրծաւ, եւ թէ չէ մէջքը գեանովը չի ղիպաւ ու էն յաղթուո-
ղի սիրան ուրախացնում:

Ո՞ր տեղ էս թաւուր զօջաղութիւններ ընի ու մեր աշխարհքի ուշ
ու միտքը իր վրա դարձնող Սօսը իր հոճաւորը չհանց չի ապ, էն
էլ իր աղիզ սիրեկանների առաջին. տես, թէ ինչ էլաւ:

Սօսի թշնամիքը՝ վարդիթեղին ուղողները քչեր ցերեկ աշխատան-
քի միջի են, բալքի էս թաւուր տղի անումը կէս փող չլինեն. էլ էն-
քան միտք չեն անում, թէ իրանցից ով կը համոյի նրան. էն ճկթով
գնդաններ չուռ տուող, օխտը տարեկան զօջի օլօքը երկու մատով
փչող տղին ուղում են, հէնց անուն, որ կողքը գեանովը տան, բալքի
վարդիթերի սիրը սառցնեն: Ղիտեն, որ Փարալի մի թուրք կայ փահ-
լական, գեռ նրա թիկունքը գետին չի տեսել, գնացել են մի բօլուկ
փող մասրաֆ արել, առել էկել, որ նրա հետ մէյդան մտցնեն. գե-
ղումը ինչքան թաղաշներ կան, քօմեա հաւաքել են թամաշի համար,
որ բաւ խայտուալկեն. էլ չեն համարձակուում որ աշխարհայ ասեն,
Թուրքին մէջ տեղը կաննացրել են ու առում. տղայ կասենք նրան, որ
սրա հետ կոխ պրծնի, ինչ բան ա անդօնների միջին պարծենալն ու
էս թաւուր տեղումը հեռու փախչիլը: Ատում ա. « փարչ քիզ ասեմ,
կուրս դու լսիր, Սօսն առանց էն էլ ղիտէր, որ զրանց միտքն իրա

վրայ ա. տեսնուած, ա որ Թուրքը խօրողւամիշ ա էլէլ, կռնեըը քցելով դէս ու դէն հպարտ հպարտ մանա գայի ու մարդ կանչում , որ հետը կոխ պրծնի. սիրտը վեր չի կարա մեր Սօսի , արինը կռնեըը տաքացաւ, ջանը կրակ ընկաւ. յետ մտիկ տուուց զպա հարսի օթախը տեսաւ, որ մի Թօրուն աղջիկ հաւաքուել են Վարդիթերի գլխին, մատով մին Սօսին իրան չանց տալի, մին Թուրքին, վնչ գլխա, ասեց. հիմի նրանք ստուգ կընին , Թէ դու որ Սօսին գովում ես, բա ընչի չի Թուրքի հետ մէջդան մանում : Էլ սրան ինչը բանդ կանի. Գարեգին ջան, ասեց, համբերութիւնս հատաւ . էս Թուրքի փքուած մանգալը ինձ ճաքացրուց, Վարդիթերս էլ աղջկէքանց միջկը աչքով աւրուց, որ կոխ պրծնեմ . մէջդան բաց արէք , դուայ ու փոթորիկի նման մէջ տեղ ընկաւ չորահան էլած . երեսը յետ դարձրուց զպա Մողնի, Մուրը Գեորղի անուրը տուուց , իրեք հետ խէչահանեց. յետ մտիկ տուուց իր սրտի սին Վարդիթերին, տեսաւ, որ երեսը ծիծաղ ա էկել. ինչքան ուժ ունէր , տաան էնքան նրա ծիծաղելովը ուժ ու էչխ առաւ : Գէ, մարդ բէրէք, որ ղիմանայ . Թուրքը ընչանք հիմի հէնց էր ման գալի, կասես չահի աղէն ընէր . Սօսի էչխալտմիշ ընկը որ տեսաւ, ջանը դող ընկաւ , սարսափեց, գլուխը պտտաւ կաւ. Թէ ամենչէր ոչ, վեր կընկնէր, համա ինչ , փող էր առել , հօ կարալ չէր յետ դառնալ, մին էլ որ մի անուր տէր էր, պտի ցեխը կոխէր :

Որտեղանց որտեղ Արշաւիրն էս սահաթն էկաւ. նա Թուրքին լաւ էր ճանանչում. հէնց որ տեսաւ Սօսի հետ մէջդանումը պտտաւ պտտաւ անկիւս, ուրախացաւ, Թէ հիմի Սօսին կըտայ գեանուլը, հօրս բերնիցը սրա գովասանքը կըլտորուի : Թուրքը հէնց ուղեցաւ մօտ գալեմ Սևի, Մահմատ վէյդամբար, Հասան Հիւսէյն ասեց ու վրայ քշեց, մեր կըտրիճ Սօսը ծուռիլը տուուց գետինն ու ձեռը քցեց Թուրքի ուսը, հէնց չըպըրտեց զլստովը, որ երկու գաղ հեռու գեանի հետ հաւասարուեց. հէնց ուղեցաւ Սօսը չօքը գեանիցը կալիլը, Թուրքը մին էլ վրայ կկաւ. էլ յետ ապրի իմ աղպէրը, որ Թուրքի շինքը կռնատակը չաւաւ ոլորեց, ճառճառի ձէն հանեց ու Թիլացած մնաց Սօսիս ձեռին . բանձրացրուց դրան մին էլ , հէնց քցեց , որ զլուիլը մի քանի տեղից պատուեց : — Ապրի աղէն, դուային ամէն դհից ծափ տալով, հալալ ընիքու կերածը. աղջկէքն էլ, որ ընչանք հիմի ծակ ու ծուկիցն էին մտիկ տալի, հիմի հաւաքուել էին չարդախի տակը, ընտելից ծափ տուին ու Վարդիթերի դօշին , միջքին կամանց տուին, Թէ աչքդ լիս : Գարեգինն էն սհաթը վաղեց, պաշեց իր սիրելի աղպօր ճակատը, որ զուճանի սըրտով չարուց ու էն սհաթը չորերը քցեց ձիաը, որ քրանած ա միսի ոչ. համա Սօսին էլ Թաւուր բաներն ինչ կըքրանացնեն. Թաւաւորն էլ էկաւ պոռչալի արուց ու իր ձեռովը մի Թաս ղինի Թաւաղայ արուց . դարդիմանդ տղէքն էլ էկան պոռչալի արին ու Գարեգինն աչքալիս խօ-

սային. Արշաւիրն էլ դորթ ա լաւ պատուեց, հէնց էլաւ, ոնց որ մի քար վեր ունիւս սրտաքթալը ջարթեւս, համա երեսահանց էկաւ պոռօտի արուց: Թուրքին բերողներէն ոչ ու չի մնաց, սրաների հերսիցը ղլխներն առան կորան ու Թուրքին թողին փռուած՝ վնջ, վնջ անելով: Էլ յետ մեր բարեխրատ Սօսը դնաց վեր կացրուց, Թուրքի գոտիներ յետ արուց, կապեց զլուխն ու ճամփու քցեց, թէ գնահ հիմի քու բարեկամներին դոտի:

Կոխ պրծնիլը որ վերջացաւ, ետլին սարքեցին ու աղաղ տղէքն իրանց սրտի ուղած մի ետլին խաղացին: Հէնց էն թուում, որ կասես ոտները դետինը չի առնում: Ընչանք ետլու պրծնիլն էլ բարեկամներ ի տանիցը մի մին հաւ էկաւ: Ետլին որ վերջացրին, զուռնաչին էս հաւերը մի մին ձեռն առաւ ու բանձրացնելով կանչեց. թագաւորի մակարներ. քոմմա ձէն տուին, հրամմէ. — Ստուռած ձեզ բարի կամէ՛, ասեց զուռնաչին, չէն կենաց խէչաղպէրը, էս օրէս իրան ընի, Ստուռած իր կեանքը երկար անի, որ բերել ա մեր թագաւորին մի լաւ հորս, մի լաւ խալաթ, մի լաւ խօնչաց (թէն մի հաւից սալահի ոչինչ չկայ,) տունը չէն, չէն կենաց: Մէկէլ հաւերն էլ ըսէնց անում անում կանչեց, զուռնէն ածեց: Էկան տան երթիկ վրայ թուրը գնիցը հանեցին ու գնի հետ խաչաձև զրին. թագաւորը էս թրի վրա իրեք հետ ծոնը զըրուց ու թուրը համբրեց, աղօթք արուց Ասալծուն, որ էն խաչի միջնորդութիւնովը իր թուրը կտրուկ անի ու վեր կացաւ: Բաց թուրը վեր կալան երկու մարդ, երթիկ վրայ բռնեցին. յառաջ մի մենծ աքլոր թագաւորը հորս տուուց, աքլորի չլինքը թռցրուց թրի վրա ու քցեց երթիկովը նեքս, յետոյ խաչաղպէրը, յետոյ Սօսը, համա չէ թէ թրի վրա, մի մատը բռնեց ու աքլորի չլինքը մատով թռցրուց, քցեց նեքս. յետոյ սոմէն աղաղ էլ իրանց տանիցն էկած հորսը աււին ու նեքսն ածեցին, որ եփեն իրիկունա հորսի միս ուտեն (*):

Հորսից յետոյ ընչանք մութը գետինն այնիլը տղէքը կտերը ետլին խաղացին, թագաւորին ուրախացրին. հէնց որ մութն ընկաւ, թագաւորը թուրը ձեռին իր խէչաղպօր ու փետաղպօր հետ նեքսն էկաւ (**), գնաց իր թագաւորի կաննեց, աղաղներն էլ գնացին, որ յետոյ դան քէֆ անեն:

Էս իրիկուն էլ կանչիլ չի հարկաւոր. բարեկամները՝ ուլ հորս ա զրիկ, իրանք կըլան. մէնակ տէրտէրին կանչեցին, որ էկաւ հացն օրհնեց,

(*) Էս որսի սովորութիւնը և մենամարտութիւնը, կարծեմ, մնացած պէտք է լինի մեր նախնի թագաւորների ժամանակիցը, որ առ հասարակ երբեմն երբեմն զուարճութեան համար անում էին:

(**) Պատկի հացից յետոյ թուրը փետաղպօրը կըտայ թագաւորին. այսուհետեւ մինչև թագը վերցնիլը թագաւորը պէտք է պահէ և զգոյշ կենայ, որ հարմարագլը չգողանայ և իրան ամաչացնի:

հաւի շորլէն ու հաւերն անուշ արին ու մենծամարդը քաշուեց, կնանիքն էլ հաց կերան շուտով, որ թամաչէն սկսեն :

Քօչին ածելու ձէնը որ լսեցին, դեղումն ինչքան տղապ տղայ կար, լցուեցին նեքոն. տաղաւ, բատոյ, պատրհան չի մնաց տանը, որ շարուեցին. գեանին հօ, ոտ փոխելու տեղ չկար : — Ո՛վ աղջիկ ունի խաղացնելու, հունար ունի չհանց տալու, դուս բերի միջդան, լաւ բաղար քցելու վախտն ա, մուշտարին շատացել ա, ձէն տուուց կառավարիչը : — Ասան մի կենդապար (պարի անուն է) ածեն, ասեց մի կնիկ, իմ աղջիկը պոի խաղայ : Կենդապարն ածեցին, աղջիկը զուխը քաշքըցած՝ մէջ տեղ էկաւ, զուխ տուուց թաղաւորին ու ծանր ու բարակ կոնները ժած տուուց : Խաղը որ մի քիչ թլթկացաւ, կաննաւոր սղէքանցիցը մինը մէջ տեղ մտաւ ու շաբաչ կանչեց : Խաչաղպէր Գարեգիննը առաջ տուուց մի փող. կանչողն էլ ձէն տուուց. «էս շաբաչը խէչաղպօրն ա, նրա բարեկամն ուրախանայ, թշնամին կուրանայ, հինգ թուման շաբաչ տուուց (թէն մի սև փող էր), այ շաբաչ, այ հաւատար» : Աղապ տղէքանց որը հաւանում էր էն խաղացողին, նրա սիրու շաբաչ էր տալի. որ աղջկայ խաղալու շատ շաբաչ կիտուէր, էն աղջիկը հընկերներին միջին դովլիով ասում էր. հոգս ձեր զլխին, ես մի հետ կոններըս բանձրացնելումը դուռնաչուն տասը շահի խէր եմ տուել :

Սօսը երբ որ տեսաւ, որ վարդիթերի մէրը իր աղջկանը խաղացընելու միտք չունի, կնանիքն էլ կրբ որ զօւ են անում, ունքերով իրան ա չհանց տալի, սիրաը փուլ էկաւ ու Գարեգինի անկաջումն ասեց, միտդ ա էրէկուանը, խի չես ձէն տալի բերի խաղացնի : Գարեգինն էն սհաթը վեր թռաւ, գնաց Համսոփուռի կողքին նստեց ու ասեց, թէ ինձ կըսիրես, քու պատիվ Փափակի արեւ կըսիրես, երեխէն զրկի խաղացըրու, հիմիկուց խեղճին ձորացնիլ մի, սրա լաւ օր տեսնելու վախաը հիմի ա, էքուց դահր ու հոգսերի տակ կըմանի, արեի հատրաթ կըմնայ, էլ կարալ չի օր քաշիլ : Պառաւը, դորթ ա, մի հետ պալին էր կաննել, ոնց որ ասում են, «գոմէշ կըտար, մեղայ Ատոծու չէր ասիլ» , ես վեր կըկենամ, ասում էր, պառաւ տեղովս կըխաղամ քու խաթեր համար, ու սրան չեմ թողալ, համա Գարեգինի խօսքերը հէնց քարոզ չի, որ ում ասի քեար չանի, տեսաւ որ չի ըլնում, դէ լաւ, ասեց, քու խաթեր համար թո՛ղ գնան խաղայ :

Վարդիթերը մօր հրամանը որ առաւ, դուս էկաւ, մի լաւ մերդայի (պարի անուն է) խաղաց. քոմմէքի բերանն էլ բաց մնաց. խաղը որ թլթկացաւ, էլ շաբաչ կանչողին մշուլ (ժամանակ) չէին տալի, որ մինը պրծնի նոր մինը, իրար վրայ տալիս էին աղտանիւրը. Սօսը հօ, թէ ջիբումը մի քանի սև փող ունէր, էսօր պրծաւ. Զուռնաչու էլ քէֆն ա էկել, սև փողերի ձէնն էլ նրա էշին ա բերել (*), քանի կարում :

(*) Արտիստն այն շաբաչի փողերն իրանէ :

խաղի եղանակները փոխփոխում ա, որ չէ թէ խաղացողի, նստողների ձոններն էլ ա ընկնում, ուղում ա, վեր կենայ խաղայ. Վարդիթերն էլ Աշտարակու միջի վարդը, հէնց ա խաղում, որ կասես ուր գիտինը չի ընի առնում. կաքաւի պէս սորոր տալը, բարակ չարմաղ կռների քուլայ քուլայ անիլը, չարխի պէս պախտ գալը, ալ վարդ երեսի սիրունութիւնի հետ միացած՝ մտիկ տուողների սրտի մէջ տեղն ա նեքսե գնում. Շատ աղջկէք խաղալու աղապ աղէքը տասը մի տեղ, հինգը մի տեղ իրանց Գիւմրու ճամիկն եա թէ չէ յիքանոնցումը ալած դօչաղութիւնները պատմելա, չէին էլ ուղում խաղացողի երեսին մտիկ տալ. համա հիմի բակումն էլ ու որ կային, լցուեցին տուն. էրթիկցն էլ գլխները կախ քցած մտիկ էին անում. էրնէկ էս թաւուր աղջկայ մօր աչքի լսին :

Սուր Գարեգին մի կարմիր խնձոր էր տուել, հէնց որ Վարդիթերը խաղալը պրծաւ, Գարեգինը տեղիցը կաննեց, առաջ գնաց ու առուց իրան. նա էլ, դորթ ա Գարեգինի ձեռիցն առաւ, համա հոտիցն էլ խնայաւ, թէ ում ջիւիցն ա դուս էկել :

— Էլ կայ, բերէք, ձէն տուուց կառավարիչը, բազարի ապրանք, գըլուխ ցխելու մալ, ջահեղների կրակուած վախտն ա : Ի՞նչ լաւ, որ ոչով չի դուս էկաւ, թէ չէ Վարդիթերից յետոյ էն որ աղջիկը պաի ընէր, որ աղապների մօքիցը քցի նրա խաղալը. ու դուս գար, անպատիւ կընէր :

Խաղալուց յետոյ օյինն սկսուեց, դաւի ու դուռնի ձէնը կտրուեց, տունը բռնեց մի խոր սըստութիւն. — Ճամիայ աբէք, Շահը դալիա ա Օմմանուրի հետ կուտելու, ձէն ա տալի մի ջառչի ճիւղտը ձեռին, ըստոր ընդուր քչելով, մէյգան անելով, առէն տեղ էլ ճրագները միջնացրել են, մնացել ա մի մում թագաւորի առաջին, մի երկու էլ ճրագ նուազ լիսով աների վրէն. — աթու դրէք, բղաւում են : Էն սհաթը բերին մի հին, որքը ծակ քաղլակ (սապատ) դրին տան մէջ տեղը, երթիկ տակը : Մին էլ ի՞նչ տեսնու, մի բօղ իշի վրայ նստած, երեսն ալըրոտ, ոսկուսի ալանդէքը շնքին, մի քուլա բամբակից միրուք շինած, մի ոչխարի հին քուրք թալա հաքին, մի ճղճղատուած փօստ գլխին, մի աքլորի ջղայ (պոչ) գտակածալին, երկու մարդ էլ գտակները չուռ տուած, երեսները մուր քսած, մի մին աթարոց (կրակ խառնելու փայտ) ձեռներին, իշի նողաէն քաչելով, ծանր ծանր դալիա են : Ուռած՝ ուռած էկաւ մեր շահը. իշիցը վեր գալուս մի վեր ընկաւ. — տններս քանդուեց, ձէն տունի ճարրաշները (չաթիր ծառայ), որ առաջին էին ու վաղեմին վեր կացրին նստացրին աթուրի վրայ. խալիւր ծիծաղու կոտորուել են : Մի առաջ միրուքը սղայեց, հազաց, բօզաղն խառակեց ու առեց, թէ Օսմանլուս գալ սրտի, նա մեր հաւատին թշնամի ա, Հայի հաց են ուտում, Ալի փեղամբարին ու չունց են տալի, մեր Հաւան Հխսէյի նը բանի տեղ չեն դնում, զօնչուն հաւաքենք, որ նրոց Օմարի աչքը

հանենք : Են ահաթը, որը մի թիւ, որը մի բահակօթ, որը մի ցախաւ-
ւել, որը մի խզմար (կրկնիկ փայտ) վեր կալան, էկան առաջին կան-
նեցին. յետ դառաւ մեր շահը, որ կռուիլը սարվացնի, մի մասխորայ
մարդ քամակիցը գլխին որ բամբասկեց (ղարկեց), աչքերը փոս ընկաւ,
քաղլակը տակէցը դուս թռաւ, միջքի վրայ փռուեց. ընչանք վեր կե-
նաւն էլ ճրագը բռնեցին միրքի տակը, բամբակը կաւաւ, քիչ մնաց բե-
ղերն էլ հեւը խանձի. մի տղայ էլ փարչով ջուրը բերուց, սաքի թէ
կրակն անցնում ա, լցբուց գլխին. խեղճ շահը վերկացաւ ու փախաւ :
Ըսէնց մի քանի օրիններ արին ու ազապ տղէքը լէլէն տսին ու միլաւ
հալլի խաղացին. լէլէի հալլին գուռնիցն աւելի ա ճռներ ընկնում, ա-
ղաքների քէֆը բերում :

Սօսը որ մի տեղ ընի, ու վարայ եալլիբաշի ընիլ . բռնեց մընի ձե-
ռնն ու եալլին տաքացբուց. էլ տանը մարդ, կնիկ, հարս ու աղջիկ չի
մնաց, որ վերկացան ընկան հալլու մէջը. մէնակ մի քանի պառաւ
կնանիք հաւաքուել էին մի քնջնում ու իրար հետ զրից անում. ըն-
չանք լիս մօտանալը խաղացին, լիսամօտին աղջկէքը միջիցը դուս է-
կան, տղէքը մի լաւ թռչելու եղանակ տսին. ահա թռէք, թռէք լիսա-
նայ, տանտէրը դայ դուս անայ» ու մի քանի պոխտ էլ թռան ու վեր-
ջի Աստուած չնհաւորն տսին ու ամէն մարդ գնացին իրանց տները :

Թաղաւորն ու խէչաղպէրը մի յիշ հաց ուտելուց յետոյ թէք ընկան
քնեցին, համա խեղճ փեսաղպօրն էս քչեր քուն չկայ. հարսնաղպէրը
կըզայ թաղաւորի թուրը գողանալու, պտիմուղպիթ կենայ, որ չի կա-
րենայ. թաղաւորն էլ թէ կարաց, պտի հարսի չորիքը գողանայ :

Ամէնքը որ աչքները կպցրին մի յիշ հանդստանալու, թաղաւորը
գնաց հարսի օթախը տեսաւ, որ հարսնաղպէրն ու հարսը քնած են .
ուսուլով վեր կալաւ հարսի երեսի տուլլն, հարսնաղպօր գլուքէքն ու
բերուց : Հարսնաղպէրն աչքերը մի վախտ բայ արուց, որ քուր երեսը
բաց, իր էլ դիւբէքը չկայ. խեղճը. գլխին վնչ տուուց, որ փեսէն ա
տարիլ, էկաւ որ տանի, համա մեր փեսաղպէր Սօսն ընկնց շատերի ա
ճամբու քցել, սա հօ յետինն էր. վեր կացաւ բռնեց հարսնաղպօրը,
երկու մարդ դարթնացբուց, վկայ բռնեց, որ առաւօտը դողի դիւանն
ընի ու բաց թողուց :

Լիւր բացուեց ամէնի վրայ էլ, կառավարին էկաւ տները սրբիլ տը-
ւուց, որ էսօր նօղլի (քաղցրեղէն) օրն ա, թաղաւորը շառ. (դատաս-
տան) պտի կտրի :

Թաղաւորը թաղտին նստեց, Գարեհինն շինեց լէղիր, Սօսն էլ Փարբաշ
ու հրամայեց, որ Գարեհինը շառ կտրի : Փեսաղպէրը մի լախտ ձեռն
առաւ, կաննեց. ու որ տուն էր մտնում, իրեք հետ գլուխ էր տալ տա-
լի թաղաւորին ու բերում առաջին կաննացնում ձեռները սրտին. ա-
մէն էկող իրա հետ բերում էր մի աղլուխ չիլինի, մի շուշայ էլ արաղ-

Փարրաշն ասում էր. թագաւորն ասրած կենայ, էս մարդը գող էր, չատ մարդիկ թալանեց, չատերի տունը քանդեց, չատ չալիչ էկանք չի կա-
րացինք բռնիլ, հիմի ինքն իրան ա էկել, քու գումն ընկել, քեզ համար էլ փեշքեալ ա բերել, ինչ ես հրամայում. նա էլ ասում էր բերելն գիւ-
լով տուէք. թէ մենք մարդ էր ըլնում, մի թաս արաղ լցնում էին բե-
րանը, թէ պտօիկ էր ըլնում մի կտոր շուջուխ կամ մի ալանի էին կո-
խում բերանը :

Ամէն բարեկամներն էլ մի աղլուխ միւրք նօղլ զրկեցին ու իրանք էլ
յետնուց էկան : Հէնց որ քոմեա հաւաքուեցին, թագաւորը նստեց
չարեաթի (դատաստան) : մի մարդ նստացրուց միւրջայ (գրադիր), մի
մոխրատ դուռց առաջին թանաքամանի տեղակ, մի աթարոց զալամի
տեղակ, պարանն էլ բերին մէջ տեղը վեր քցեցին : Առաջ բերին թա-
գաւորի հօրն ու մօրը. Փարրաշը իրեք հետ զուխ ալ տուուց ու ա-
սեց վէղիլին : սրանք մեր թագաւորի տան վերակացուն էին. քանդել,
փշացրել, կերել են ու մէր թագաւորին էլ մասխարայ են քցում : — Գրանց
երկուսին էլ մի տեղ կապեցէք, ասեց նաւիրը (Գարեղինը), կարպիտի միջին
կողեցէք ու թօլ արէք. էն սհաթը հրամանը կատարեցին : Մի քանի
մարդի էլ, որին կախ տուին, որին խաչեցին, որին կապեցին, հարսն-
աղպօրն էլ չօքէ չօք բերին ներողութիւն խնդրել տուին ու մի մին
թաս գինի խմելուց յետոյ սուլամարդիկը քաշուեցին : Օրը որ մի քիչ
բանձրացաւ, զրկեցին բաժինքի յանուցը. կանչեցին ինչքան որ մենձա-
կնանիք կային բաժինք տեսնելու : Դափ ու գուռնի ձէնը խնաց արուց
բաժնքի գալը, կնանիքը կարող կարգին շարուեցին : մին էլ տեսանք նեքու
մտաւ մի ղուլիկ չալակին մի տղայ, մի հարսն էլ քամակիցը, մի բօթնոց
չիլինի էլ նօղլը : Հարսին համեցէք արին վիլի դէհը թագաւորի կըշ-
տին բաղմացրին, յետոյ գնացին դափ ու ղուռնով մէկէլ օթախը պատի
հարսին բերին թախտը հանեցին, թագաւորի կողքին կաննացրին : Բաժինք
բերող հարսը ղուլին քաշեց առաջն ու բաց արուց, մի մին բաց անելով
չորերը տուուց իրանց. էս իրան երկու մին թանէն՝ մինը խաւ՝ մինը
խամ, էս իր քեաթիւքն, էս արխալուխը, էս 12 բաշորթիկ, 10 ջուխտ
փսայ, դաւուխ՝ և այլն : Կառաւորիցը մի մին ձեռն առաւ ու շէն
կենայ մեր խնամին ասելով, քոմէքին էլ շհանց տուուց :

Բաժնքից յետոյ հաց քաշեցին, թագաւորը իր առաջի էլած չէլածը
լցնում ա էն հարսի (իր քենին էր) առաջը, թէ կէր, նա էլ իրան ա
թաւաղայ անում, չի ուտում. նա պտի հարսի հետ հաց ուտի :
Թագաւորատուուն (կենաց թաւն) էլ խմեցին ու վեր կացան, մի լաւ
եպլի ամեցին խաղացին, հարսին էլ քցեցին եպլու մէջը խաղացրին
ու Աստուած շնորհաւոր անի ասելով՝ ամէն մարդ գնաց իրանց տունը,
տէրտէրն էլ էկաւ թագը վեր կալաւ ու հարամիքը պրծաւ :

(Շարունակուելու է)

ՀԱՅՏԵՐԷՆ ՔԵՐԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐԱՎԱՐԺ ՈՒՍԱՆՈՂԱՅ ՀԱՄԱՐ

Էս օրերուն մեր տալարանի մամուլի տակից իրոյս ընծայուեցաւ մի նոր գիրք՝ ՀԱՅՏԵՐԷՆ ՔԵՐԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԱՎԱՐԺ ՈՒՍԱՆՈՂԱՅ ՀԱՄԱՐ, աշխատատիրութիւն Գարեգին Մարտանայ, սոյն այսօր տպագրուած, աշխատակալութիւն Ս. Գրիգորի վրայ (*):

Անտարակոյս լսողներն պիտի կրկնեն արդէն չվարդոյ մեր մէջ սովորական էլաւ խօսքն, թէ որքան Հայ աշակերտողք, այնքան տեսակէ Հայերէն Գիրականութեանց: Այս խօսքն, որքան էլ որ բոլոր երեսովն ճշմարտանման է, այնքան առաւել ևս ճշմարտութիւն և բան հաւակացող աղջայնոց մօտ յարդ չպիտի ունենայ, որովհետև շատ բնական է, որ մի աղջ ինչպէս որ մերն է, երբ վարդոյ երեսի վրայ դրած իր նախնեաց հարուստ դպրութիւնը նորից կամենում է, որպէս զի քննէ, բաց անէ, սորվի և այն իր սրտակերտ լեզուի հարստարարուստ շինութեանց խորհուրդներն ու պայմաններն սեփական է, անտարակոյս մէկ անգամումը, մի վերջում և կարճ միջոցումը չի կարող իր գիտատիրութեանը հասնիլ: Այլեպէս ժամանակ պիտի տեղերումը նորանոր քերականութեանց հրատարակուիլն անշուշտ ամէն մէկն առանձին իրանց բարի վախճանն և իրանց շարժիչ պատճառն ու իրանց օգուտն ունեցել են: Եւ միթէ այսքան բողոքատեսակ քերականութիւններն ունենալուց յետոյ, չպիտի դժանք և չպիտի ցանկանք այսուհետեւ, որ տակաւին մէկը դուրս գայ և ընծայէ մեզ Հայոց դրառոն լեզուն սորվելու համար դատարարք մի, ՔՊՐՈՑԱԿԱՆ ՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՑ ԲԱՐԲԱՌՈՅ, այսինքն՝ մի այնպիսի դատարարք, որ Հայոց դրոց լեզուի կանոնքն ու ձևերը սորվեցնէ՝ մեր նախնեաց դրառածոց պարզարարումն և բանադուծութիւնն առաջնորդ ընդունելով, որոյ նմաններն ուրիշ յառաջագէտ աղջաղ մէջ տեսնում ենք:

Խօսքը կրկին դարձնենք մեր յիշած նորատիպ Հայերէն Գիրականութեան վրայ, որոյ աշխատատիրոջն Պ. Գարեգին Մարտանայ, իր երկար ժամանակ Հայերէն քերականութեան դատաւարութեան պաշտօն վարելումը թէ դպրոցներում և թէ անհատն անտարակոյս նկատել է այնքան բաղժատեսակ քերականութեանց անյարմարութիւնը մեր կողմից Հայ մանկանց համար, ոմանց զբաղուելու, ոմանց Պրոց աշխարհաբանով և ոմանց շատ ընդարձակ լինելու պատճառաւ, ուստի և աշխատութիւն յանձն է առել զլիաւորապէս առաջնորդ ընդունելով ամէնից նոր և ամէնից կատարելագոյն Հ. Արսէն Բաղրատունաց հարուստ քերականութիւնը, զի ուշադր ընտրանք և կարեւոր ծանօթարարութեամբ ընծայել իւր աղջի մանկանց քերականութեան այս համառօտութիւնը իրանց հասկանալի աշխարհիկ բարբառով:

Բարեմխտ աշխատատիրոջը փորձով գիտենալով, թէ տակաւին խախտի Հայ մանկանց համար Հայերէն լեզուի ուսումն շատ անգամ ձանձրալի է լինում, որովհետև ոչ աստիճան (չին) է խոստանում և ոչ հարստութիւն, որոնք տարաբաղդարար մեր օրերումը մեր եղբայրներից և հայրերից առաջին և զլիաւոր շարժատիւներն համարուում աստիճանութեան, հարկաւոր է համարել քերական-

(*) Այս քերականութեան գլին է հատ հատ գնողների համար 75 կոպէկ, իսկ գումարով այսինքն ոչ պակաս քան 930 օրինակ ՚ի միասին անտիպների համար 60 կոպէկ: Ծախուում է Հայոց Ներքին և Արտաքին գործերի նախարարութեան Յարմարութեան մօտ, Օրադրիս Խաղաղաստանը և նոյն իսկ ՚ի լոյս ընծայողի Պ. Մարտանայի մօտ:

նույնիսկ վերջին աւելցնել մի բանասիրական հատուած, որով աշակերտելոց հասկացնում է մեր զրոյց լեզուի սորվելու կարեւորութիւնը և օգուտը, յուսալով որ մատաղ մանկանց պոռոտը կարէ սրանով զարթեցնել մի զգացմունք ազգային սրբութեամբ որովհետեւ : Այս հատուածը օգտակար և հետաքրքրական համարելով մեր ուսումնասիր ընթերցողաց, ներկայացնում ենք ա՜ն ծայրէ ի ծայր :

ՅՈՐԴՈՐԱԿԱՆ ԽՕՍԻ

ԱՌ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ՄԱՆԿՈՒՆՍ

Ձեռք առա՛մ, ջե՛ղ Հայոց ներհատ երկրասերքէ՛ յեր --
նա՛նի մե՛ծէ՛, յեր աւելն զաբբան, Կառք լեզւ -- սուրբ --
ցե՛տ, յեր լեզւ -- ն, յեր հա՛տուր զայն՝ բռնեցե՛տ (*) :

Ներկայ դարում, այս մոտաւոր և հոգեւոր սթափութեան ժամանակումը, մինչ զեւ խորհրդածութիւններն ինչում մեր ազգի յառաջնադասութեան և լուսաւորութեան մասին՝ բոլոր բարեմիտ հայրենակիցների յոյսն ձեռք վերայ է, Հայկազուն մանկունք, որ ծլիք, ծաղկիք և այն սրտուն տաք մեր ազգին և հայրենեացը, որին վախաբում է մեծաւ կարօտիւ դարաւոր ժամանակներից հետէ : Գո՛ւք պէտք է լանէք ազգային վերանորոգութեան ասպարէշն՝ ձեռք համար են յղանում Հայ բարի սրտերը բարի խորհուրդներով : Զէր բարեբաւոյր ապագայի վերայ են ուղղուած բոլոր կանխատես հայեցումներն և ինչ ձեռք բարեկոյս անունին և անարատ ու շողութեամբ նստելով իմ յորդորական մի քանի խօսքերս, իբր յայտնուէ՛ համառօտ քերականութեանս ձեռնարկութեան նպատակին :

Ինչպէ՛ք, Հայկազուն մանկունք, որ վերին ամենաբարի Նախախնամութիւնը բաժանեալ համարելով տառապանաց, հաղածանաց և վերաթիկանց այն քանո՞ւ բաժաններն, որոնք արեան արտասունքներով և աղբյուր զառաջանքներով ծծել են մեր նախորդներն, ծաղում է մեզ համար մի լայնածաւալ լոյս, լուսաւորում է մեր անցեալն և ապագայն, առկայում է խորալինն աչքերով խոյզ և խնդր լինիլ մեր նախնեաց մանրամասն վտշխների մէջ, հեղեղանքներով և հայրակիրոյս ու վառաղորդի որդւոյ արտասունքներով շրջիլ նրանց ման եկած նուիրական տեղերումը, տեանիլ նրանց վառաց տխուր յիշատակարաններն, որոնք նրանց զրաւոր մնացորդներն՝ առնուլ մեր ձեռքն համբարել և մեր արտասունքներն նրանց վտշխների մէջ ցողելով վախկալանել, շունչ փչել նրանց և շունչ ծծել նրանցից և ստանալ մի ազգային կենդանութիւն :

Անցան և անցնում են արքայանայ, սամահաղութեան և անոարբերութեան դժուարատար օրերն, Հայկազուն մանկունք, այն ինչ մեր խեղճ նախորդներն տարուրերուելով լանտիկանց և քաղաքական աղղակործան խորամանկութեանց մէջ՝ չէին կարողանում մեր մայրենի լեզուն պաշտել և անմուտ պահել :

Անցան և անցնում են այն անմտադիր օրերն, այն ինչ պանդխտութեան և օտարութեան վախճարումը վախճալում, օտար լեզուներին ու սովորութիւններին անձնատուր և անձնառուէր եղած՝ չէինք կարողանում կամ չէինք զգում մեր սեփական ժառիր և ծաղկեցնել : Այժմ զխաղաղութեան ա՜ն մեր ականջներին ՀԱՅՐԵՆԻԿ, ԱԶԻ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐՕՆ և ԱՅԻՍՅԻՆ, ԼԵՅՈՒ խանդակաթ և զարթուցիլ բառերն, և զրգում են մեզ մտածել անցեալն ու ապագայն, բաղդատել հինն ու նորն և մի գեղեցիկ առաքելութեամբ աղղալնութեան հանգէս բանալ :

Զգում ենք, որ մեր ազգային լեզուն մշակելով և մեր պանդխտացած ու օտար

(*) Սբաղ. վերք Հայոս.

րացած եղբայրների համար առհասարակ մասն ու բաժին չլինելով՝ կարող ենք հասկանալ մեր նախնացու աշխատանքների, անմահ յիշատակալիների, արձանագրությունների և արևան քրտինքով աշխատասիրած զբաղող վաստակների ձայնն ու զօրությունն և նրանով ազդել նրանց դարաւոր գերեզմանների սրտումը մեր հառաջանքը, մեր որոնական ձայնի գոչիւններն, մեր սրտի խորոց որդիական զեղմունքներն, մեր կենդանութեան աւետիքը և վերանորոգութեան եւ աւանդն : Ազգային լեզուաւ միայն կարող ենք ընթերցասիրել մեր հրանելի Նախնեաց օսկեղինիկ գրիչների թարգմանութիւններն և մեր քրիստոնէութեան աղբիւր Սուրբ Գրքի երանական ընթերցումներն :

Այս մայրենի լեզուն, մայրենի բարբառն, նորահաս Հայկազունք, այժմ բանաստեղծեան առարկայ է դարձած և ճիշդ է թափում իրան մոռացութեան դամբարաններինցն խրտուիլ, իրան աղաւաղութեան կապանքներն, իրան սարկութեան և գերութեան երկրներն և իրան օտարականութեամբ ծածկուած վաթիթեանքներն խզել, ի բաց ձգել և հասարակաց դառնալ իրան որդիքների համար : Ներկայումս օրագիր ու ամսագիր, լրագիր և այլ աշխատասիրութիւնք բոլորն աղաղակում են և ձայն են տալի՝ գոնեան այսուհետեւ հայ մանկութեան բերանի թոթովանքը մայրենի լեզուաւ բանալ և մատաղ սիրտը ազգային կրօնի ծաւալմամբ զարգացնել : Ձեզ վրայ են ուրեմն, ազգային վերանորոգութեան յոյսերն և պարծանքներն, նորահաս Հայկազունք, անցածներն արդէն անցել են և ներկայիս զոհուածներն հաղիւ կարողանում են միայն կրակ աւանդէ ի ժառանգութիւն Հայութեան : Այնպէս պարտասեցեք ձեզ հայրենեաց ճշմարիտ դուակ լինելու համար, որ հայրենիքը, ազգայնութեան սուրբ անունը ձեզանով շամաչի աղբերի կարողումը, ինչպէս քանի տարիներից առաջ և այժմ ամաչում էր և ամաչում է իրան որդիքների մէջ մոռացած և անշքացած տեսնելով իրանց լեզուն և վարք ու բարքը : Գուք մի յուսահատութե՛ թէ չէք կարող մի վառուոր ազգ կազմելու՝ նկատելով՝ որ հալածանաց և դերութեանց միջկայոյզ ծովի ալիքներն ձեզ ցիր ու ցան են արել հեռաւոր աշխարհներ : Մի յուսահատութե՛ որ մեր հայրենակիցներից ոմանք բաժանուել են մեղանից, ոմանք մոռացել են իրանց ազգայնութեան յատկանիշներն և ոմանք տղիտութեան մէջ են թարթալում :

Այս ամեն ազգային ձախողութիւններին շուտով դեղ ու դարման կլինին, եթէ դուք աղօթէք և գուն զործէք զարդանալ ձեր ազգային քրիստոնէական անարատ կրօնի և լեզուի հիմանց վրայ : Ամենայն յուսահատութիւն ի բաց թողած՝ դուք մտածեցէք միանգամայն, որ մենք ազգ ենք, ունենալով մի և նոյն ծագումն, մի և նոյն կրօնը, մի և նոյն լեզուն, մի և նոյն օրէնքներն, մի և նոյն վարք ու բարքն, մի և նոյն փառքն ու թշուառութիւններն, մի և նոյն յոյսերն, եթէ ոչ բովանդակաբէս, զոնեան մեծ մասամբ, որոնք բաւական են, որ համակրութիւն զարթուցանեն մեր մէջ միմեանց հետ միանալու, միմեանց սիրելու, միմեանց վառացն ցանկալու և միմեանց համար մեր անձն զոհ մատուցանելու : Մտածեցէք, որ մենք ազգ ենք և ունեցել ենք մեր հայրենեաց մէջ մեր փառքը, այն է մեծամուն թաղաւորներ, զիւցապուն նախարարներ, հայրենեաց նահատակներ և ճշմարիտ դաւակներ, պատմաբանական արժանաշիշատակ զորքեր, օգտակար օրինաբանութիւններ, մեծահամբաւ քաղաքներ, քաջութեան, քաղաքակրթութեան, գիտութեանց ու արուեստից մէջ անուանի և հռչակաւոր մարդիկներ, վերջ ամենայնի, բնութիւնից պարզեամբ ազգային յատկանիշներ, դժադիրներ և ուրիշ կատարելութիւններ, որոնց յիշատակն միայն կարող է շարժել մեր սրտի խորութիւնը և արկական օղին՝ նորոգելու մեր ազգայնութեան վառքը և իրրկ անմոռաց երախտագիտութեան արձան մեր նախահարց սիրալի և միանգամայն ախարալի շիրիմների վրայ կանդնելու : Բայց քաջ խնացէք, որ այս մտածումը-

Ներմ և ազգային փառաց վերանորոգութիւնը ևս կարող են դարձնել և վերականգնել մեր մայրենի Եկեղեցւոյ և լեզուի ձեռամբ և հայրենեաց անձկայրեաց սիրով: Վասն զի Եկեղեցւոյ մէջ միայն, իբրև հոյեան տապանի մէջ, աշխարհաստան բռնութեանց և նենդութեանց ջրհեղեղից ազատուած՝ զոյգ զոյգ ամբողջութեամբ են մնացել մեր կենդանութեան տրմատներն—աղատափրութիւնն ընդ խաղաղասիրութեան, ծէսերն և արարողութիւններն ընդ ջերմեռանդութեանց, ազգասիրութիւնն ընդ ներողամտութեան, հալածանաց և նահատակութեանց յիշատակներն ընդ տօնելութեան ու անմահ մրցանակաց և ի պսակ ամենից՝ աստուածսիրութիւնն ընդ մարդասիրութեան: Լեզուն է նոյնպէս մեր ազգի միութեան կապերից մինն: Նա է մեր մտաւոր ճոխութեան և բանականութեան արգասիքների դանձարանն: Նրանում պահպանուել են մեր ազգի գրաւոր շինութեան և հանճարոյ մնացողներն և նրանով միայն կարող ենք մեր ազգային բնատուր իմացականութեան պոռտներն հանդէս բերել հասարակաց սեղանի վրայ: Դալ հայրենասիրութեան համար այլ ևս ինչ ասենք, որ իբրև մի աշխուական հուր և սքանչելի սէր, իբրև մի ազգի զգացմունքների կապ՝ պատշաճէ թէ հարուստն թէ ուսումնականին, թէ արուեստատիրին, թէ փոքրին և թէ մեծին, թէ թշուառութեան ժամանակ և թէ բարեբաղդութեան: Հարկաւոր է, ասում ենք, թէ Լապոնացւոյ գէտնափոր բնակարանի մէջ և թէ թագաւորոց ոսկիապատ և մարմարոնեայ սյալատների մէջ, թէ Սահառայի ամայի անասպտներումը և թէ Այրարատայ ամենածաղիկ դաշտերումը:

Ուրեմն մեր ազգային շինութեան նուիրական տաճարի հաստատուն սիւներն են մեր կրօնի ծաւալումն մեր սրտերի մէջ, մեր լեզուի ազգովին գործածութիւնը և ծաւալումն դիւրին լեզանակա՝ և հայրենասիրական զգացմանց դարձուցումն մեր բոլոր հայրենադուրի և տարազիր եղած ազգակցաց մէջ:

Քաղցր էր մեզ նորահաս Հայկազունք, ընդարձակօրէն խօսել ազգաշինութեան այս երեք ամենակարևոր սկզբունքների և կատարածի վրայ: Քաղցր էր մեզ առանց հեռաւոր հայեցումաների՝ նոյն իսկ մեր նախնայրց կեանքովը ցոյց տալ՝ թէ որչափ սքանչելիքներ են դործուել մեր ազգի մէջ աղատ կրօնասիրութեան և ճշմարիտ հայրենասիրութեան ձեռքով թէ պատերազմի և թէ խաղաղութեան ժամանակ: Քաղցր էր մեզ երկաթօրէն պատմել թէ ինչպիսի առաքելական Հայրապետներ, հոյակապ թագաւորներ, գիւլացուն նախադարձներ, առաքինի նահատակներ և մարտիրոսներ է յառաջ բերել մեր առաքելական մայր Եկեղեցին ազգի ազատութեան և յարատեւութեան համար, իբրոր իրան քրիստոնէական կրօնի երկնաշունչ վարդապետութիւններով զտել և մաքրել է հայրենասիրութեան երկրաւոր մասունքներն և իրան բարերար թեւրը տարածել նրա վրայ: Քաղցր էր մեզ արդէն իսկ ազգել և տպաւորել ձեր մատաղ սրտի մէջ՝ թէ ինչ բարիքներ, ինչ հրաշքներ կարող են առաջ գալ և ինչ երանաւէտ ապագայ կարող է պատրաստուիլ մեր աղատաշունչ կրօնի հոգեպարար ջերմեռանդութեան և հայրենասիրութեան ծաւալմամբ: Բայց այլում բարեպատահ տեղւոյ և ժամանակի թողլով այս ամենը՝ բաւական ենք համարում և առայժմ ասել՝ թէ այս ևս մի ամենամեծ և կենդանի սքանչելիք է մեր կրօնի և հայրենասիրութեան ձեռքով արած, որ այսքան դարերից յետոյ, հազարաւոր ազգերի անկմանից և անյայտութիւնից յետոյ, մենք հալածանաց արհաւիրների և փոթորիկների միջով անցանելով՝ կենդանի ենք տակաւին՝ ազգի անուն կրելով և մասնաւորում ենք այս տեղ մեր խօսքը իբրև քերականութեան առարկայ՝ միայն ազգային լեզուի վրայ:

Մեր ազգային լեզուն, որ մեր ազգայնութեան յատկանիշներից և միութեան կապերից մինն է և մեր ժամանակումս բանախօսութեան առարկայ է դարձած, բաժանւում է երկու գլխաւոր ճիւղ—Գրարատ, որոյ մէջ մնացել են մեր նախ-

նեաց զբռնածքնէրն և շնաշխարհիկ վատականն, մեր կրօնական և պատմական կենաց նկարագիրը, — Աշխարհարաւ, որ հարկաւոր դատական փոխութեան և պալատարայ ձեւեր ընդունելով՝ շատ տեղ համարեն մի օտարական նոր բարբառ է ձեռնդնում՝ անհասկանալի նոյն իսկ հայախօսների համար։ Առաջինն ունի իրան նրբութիւններն, իրան ճարտարապետական ձեւերն, իրան ողորկուած և կոկուած ելնէջներն, իրան քաղցրաբար հնչմունքներն, իրան աղղու և համոզակեր դարձուածներն, իրան կանոնաւոր և սահմանաւ օրէնքներն, միով բանիւ այն ամենայն յատկութիւններն, որոնք սեփական են կատարելագործութեան հասած մի լեզուի, բայց ցաւալի յոյժ, որ ոչ հասարակաց հատկանալի։ Երկրորդն ունի իրան ալլատարազութիւնը, իրան օտարախորթ ճոխութիւնը, իրան անձեւակերպ հնչմունքներն, տեղ տեղ իրան ալլանդախորթութիւնը, բայց իւրաքանչիւր տեղական դատարն հասկանալի։

Այսպէս անհ ինչպէս մեր մայրենի լեզուն, նոյնպէս և մեր ազգի բանասերները կարծիքներն երկու են բաժանուած և խորման մէջ են։ Լեզուի կարեւորութիւնը իմանալով մեր ազգային լուսաւորութեան մասին՝ ոմանք ցանկանում են զբարան արծածել և նորա վրայ առաջ դնալ և ոմանք պնդում են աշխարհաբան միայն զորք գնել։ Բայց անաչառ և անկողմնակի դատելով երկուսն ևս հարկաւոր են, ինչպէս մինչև ցայսօր հարկաւոր են եղել։ Գրաբան հարկաւոր է մեր մատենագրական ճոխութիւններն հասկանալու, մեր անցած ու գնացած կենսքի նկարագիրներն և ազգային բարեխառնութեան համար ընտրած ճանապարհներն վերադնելու, ի վեր քան դամեայն մեր եկեղեցական աստուածաշունչ ընթերցուածներն, հոգեբույժ աղօթքներն, քարոզներն, ճառերն, երգերն և շարականներն հասկանալու։ Իսկ աշխարհիկ բարբառն հարկաւոր է մեր մտքերը այժմ դիւրաւ միմեանց հաղորդելու, մեր ընտանեկան խօսակցութիւններն հայացնելու և մեր այլ և այլ բանասեր պիտոյքներն հոգալու։ Երկուսն ևս միանգամայն շատ հարկաւոր են մեզ և առ հասարակ մեր բոլոր բարեխառն բանասեր հայրենակիցների միջին և եռանդն այն է՝ որ աշխարհիկ բարբառներով զրոյցներն յատկացնելով՝ ընտիր բառեր և դարձուածներ մտացութեան միջոցով իւր քաղաքէն և հարկաւոր և գրաբան ճոխացնեն։ Գրաբան լեզուի գրեւորներն արծարծելով աշխարհաբան խառն ի խառն և օտարահնչիւն բառերն վերջացնեն և զբարառ լեզուի դեղեցիկ ու ընտիր բառերովն նրան մի գրականական ուղղութիւն տան և շինեն ընդհանուր հայ հասարակութեան լեզու և ոչ թէ թոյնեն օտարական արձանգիւղականութեան մէջ, որ մի դաւառի լեզուաւ գրուածքն միայն չհասկանայ և չայլ թարգմանչի կարօտի իրան հայ արնակցի հետ իրօնելու ժամանակ։ Այս ընթացքը և ուղղութիւնը լեզուի վերանորոգութեան մասին շարունակելով է մեր ազգի մէջ և կշարունակուի բնական ժամանակ, մինչև որ դատական աշխարհիկ բարբառներն և գրաբան կործան երիտասարդների զրկնելով հաւաքովն միանան ժամանակաւ փորձական բոլի մէջ, ճոխովն և այն տիպն ու պատկերն ստանան, որին որ վաղաքում է ազգի պիտախորթան հոգին և կարօտել որոնում։

Այսպիսի գործունէութեան ստղաբեղ կայ անհ ձեր առաջին բացումը, Հայկազուն մանկունք, հայախնամութիւնը և ազգը այժմ ձեզ են պարտաւորում, որ իտանդուն սիրով, հայրենասէր յօժարութեամբ, անխաղախ պատկառանք ընթերցատիրէք մեր նախնեաց մատենագրութիւններն, հասկանաք նրանց արտաքին յօրինուածքը և ներքին հոգին, նրանց ոլորտն և աղղու դարձուածներն, նրանց կոխարդիչ, ստիպալիս և մեծիմաստ ելնէջներն, նա և նրանց խրթին և զմուտլիմաց մտքերն։ Ձեզ է պարտաւորում ժամանակը և ազգի բարեբառալիկ ապագայի սիրը, որ առանց անհոյժութեան, առանց ստանութեան և ծաղրածութեան հետամուտ լինիք զատական բարբառներին և խորամուտ լինիք նր-

բանց փոփոխութիւններին և օտարաձեռութիւններին, ուր կանանք մեր խեղճ ազգի կենաց բոլոր սխալներն և քաղաքներն-դերութիւն, բռնութիւն, օտարութիւն, պանդխտութիւն, հալածանք, փոփոխութիւն վարուց, բայուց, սովորութեանց և խօսակցութեանց, բայց միանգամայն կոտանէք օտարականութեան ճանկերից աղատուած և մաքուր մնացած ընտիր բառեր և վայելուէ ձեւեր, որոնք շատ գեղեցկութիւն պէտք է տան մեր լեզուի ներկայ կաղմութեանը:

Սակայն իմացէ՛ք, որ զրարտուն պէտք է լինի ձեզ բառաշնորհ անասլթաք ախորժակաւ ընտրել բարին և կատարեալն աշխարհարաւի մէջ: Մինչև ձեր հողին չընտելանայ, մինչև ձեր տկանջներումը չբաղդարանայ զրարաւի մեղմահնչիւն և քաղցրաւոր ձայնը, չէք կարող ընտրութիւն անել աշխարհիկ բարբառների՝ դարձուածներին և բառերի մէջ: Առանց զրարաւ լեզուին ստիւտն և սարսափ կգայ ձեզ վրայ, և չէք կարող ձեր սեփականը ճանաչել տեսանելով թէ մեր ազգի նման մի փոքրաթիւ ազգ (որոյ մի մասն ևս մոտացած են իրանց լեզուն) քանի՛ քանի՛ բարբառներ է ձևացրել ամեն տեղ, ամեն երկրում օտար բառեր ընդունելով և խօսուածքներ:

Բայց զրարաւ լեզու անելով չկարծէք թէ մի դժուարամտուէլի լեռան է և մի կախարդական կամուրջ, որ անմերձենալի և անանցանելի լինի մարդու համար, ոչ, մտանդ Հայկազունք, շատ դիւրին է նա հասկանալով ոչ թէ միայն մեր ազգայնոց համար, այլ նաև հայերէնաօէր օտարազգիների, մանաւանդ այս ժամանակուան, երբոր հեշտանումեն դատական եղանակներն, զգալի է լինում բանականութեամբ և մասաց գործունէութեամբ ուսանողութիւնն քան թէ խարաղանաւ և հալումաչ սեւրտողութիւններով: Նա անհասկանալի և դժուարիմաց է միայն նրանց համար, որոնք անընթեքացաւ են, անհայերէնաօէր են, օտարաօէր են և չունին փափաք և ազգային եռանդ կարգալու հալածանքից, սրից ու կրակից աղատուած և իբրև թանկազին աւանդ և պանդխտութեան քաղցր բեռն յերկրէ երկիր տարուած՝ իրանց զրախտութեան մնացորդներն և դարէցդար ժամանակի ձեռքից տրտաղութեամբ խրուած քրիտոնէական զղացմանց և պատմական հշտութեանց յիշատակարաններն: Ասանութիւնն, արհամարհանքն և անաշխատաւորութիւնն ամենադժուր և ամենազեղեցիկ բան անգամ զղուելի կարող են լինել մարդուս համար և անտանելի: Բայց բառութեան և անջանաթիրութեան ժամանակ չէ՛, Հայրենակից մանկունք, այլ երկպառիկ աշխատասիրութեան, երկպառիկ աշխարհութեան և մաքառման:

Յառաջ դնալով ազգերին նայելով՝ քիչսն պէտք է թափենք և մենք յառաջ գնալու, բայց միանգամայն պէտք է և մի կարեկից հայեցուածք ձգելով մեր անցեալի վրայ՝ որոնենք ինչ որ կորցրել ենք: Ձեռն պէտք է մխենք ազգայնութեան, բայց նիւթերն հնութեան աւերակներից և մնացորդներից պէտք է ժողովենք: Պատերազմների և մաքառումների պէտք է ընդդիմանանք, բայց ոչ թէ զէմ յանդիման յայտնի զրահաւորուած թշնամիների, այլ գաղտնի սրբի, ծածուկ հրձգութիւնների և գողտնի վէրքերի, որոնց համար հնութիւնն է հարկաւոր և զղուշութիւն: Պէտք է խանաք, որ մեր ազգն զարաւոր ժամանակներից հետէ պատերազմներ է ունեցել, ոչ թէ երկիրներ նուաճելու, ոչ թէ ազգեր կործանելու, ոչ թէ տէրութիւններ կ'անելու, ոչ, այլ իրան քրիտոնէական մայրենի եկեղեցին և ազգայնութիւնն անկախ պահպանելու • այս յարատև պատերազմն ունեցել է՝ ոչ թէ միմիայն մի ազգի, մի տէրութեան կամ թաղաւորի հետ, ոչ, այլ աշխարհքիս բոլոր ազգերի և տէրութիւնների հետ, ուր և ինքն գոտանուէլ է իրան պանդխտութեամբ: Նոյն օրինակ պատերազմներ և մրցումներ կան նաև մեր առաջին, որոնց ընդդիմանալ և յաղթել կարող ենք միայն մեր Եկեղեցւոյ աղատաձան սիրով, մեր առաքելի հայրենասիրութեամբ և ազգային լեզու մշա-

կոթևամբ, յաղթութեան պսակ ստանալով մեր ազգի յարատև կենդանութիւնն և բարոյական յառաջադիմութիւնն: Եւ չկարծէք թէ հալածանքներն, պատերազմունքներն և դերութիւններն մեր ազգի համար մի թշուառ ճակատադէր է և սպաւազդութեան նշան, ինչ քնաւ հալածանքը և նեղութիւններն մեզ համար այն երկնային ամպերն են, որոնց մէջից մեր ազգը մղուելով փութորիկներէից և մրրիկներէից անձրեւի վճիռ կաթիլներէի նման մատուել և պարզուել է մինչև մեր ժամանակներն անկախ պտհպանելով իրան ազգային էութիւնը: Մեր նախնիքները հալածանաց ժամանակ շատ բան են շինել և առաւել անմահ մեծագործութիւններ են արել, քան թէ մենք մեր խաղաղութեան ժամանակ: Հալածանքը նրանց արթուն է պահպանել, բայց գուցէ հանդատութիւնը անհոգութեան բարձի վրայէ դրել մեր զրուին մեր աշարջութիւնն թմրեցնելով: Հետախուզեցէք միանդամայն մեր նախնեաց գրաւոր վաստակներն, կրօնասիրական ու հայրենասիրական հոգին և մեր ժամանակների անտարբերութիւններն և օտարակաշնութեամբ վարակուիլն և կոտենէք ասածներին ստացոյցներն: Նկատեցէք և ի միտ առէք նրանց քրտնաջան աշխատութիւններն և հեղաճմաբոյր հոգին, որոնք առանց սպաղրական հեշտութեան, առանց դրելու նիւթերի առատութեան, հաղուսդիւտ մագաղաթներն իրանց թղթի դործարան շինելով՝ իրանց զրիչներն տըպաղրական մատուցել և իրանց խուցերն սպարաններ՝ աչքեր ու կէանք դոհելով, անբաւ թարգմանութիւններ, մեկնութիւններ, պատմաբանական յիշատակաւրաններ և այլ բիւրատըր վաստակներ են որդւոց որդի աւանդել, որոնք որչափ և հրոյ ու սրոյ, աւերածների ու գերութեան ճարակ են դառել, այնու ամենայնիւ այնչափ հասել են մեզ, որ այս ամէն բանի դիւրութեան դարձի մեր աշխատանքներից բիւրատըր անգամ աւելի են: Բայց մենք չպէտք է ապեղախոյ դրոշուենք նրանց սխաղործութեանց առաջ, պէտք է զգանք, որ այն ազգի մեծ քարերաւներն, որոնց անուններն կարդում ենք պատմութեան մէջ և որոնց արարքն մեզ դարմայնում է, նրանք բոլորն աշխատել են մեզ համար • մենք մտել ենք նրանց ժառանգութեան մէջ և ոտք ենք կոխել այն ճանապարհի վրայ, որ նուիրական է նրանց ընթացքով: Պէտք է խմանանք անշուշտ, որ ուր նրանք կանգնել են, մենք պէտք է սկսենք, ուր նրանք հիմք են ձգել, մենք պէտք է բարձրացնենք և մեր յետադայիցն տանդէնքի կատար հասուցանելու ազդայնութեան այն հրաշալի տաճարն, որոյ անկեան քարերի վրայ արիւն և քրտինք են թափել մեր նախահայրերն: Մտնենք այսպէս նրանց ժառանգութեան մէջ, յորդոց որդի տանդէնք ազգի յարատևութեան և պայծառազարգութեան կտակն և այնուհետև մեր Ազգն կամ Եկեղեցին իբրև հինօրեայ արձան, իբրև ամենակերպ անցքերով քանդակած կոթող իբրև ջրիտոռնական կենաց սլաակն՝ համարձակ կարող է բարձրացնել իրան աշխարհատես դրուին և աներկիւղ ազդակել • չորդահոտան հեղեղներ, բազմածուի ալիքներ, հալածանաց շանթներ, խորամանկութեանց դադոնի մութներ, յուղեցէք, բորբոքեցէք, թափեցէք ձեր դործիւնը, ձեր կատարութիւնը և կործանմունքը, եւ կենդանի եմ ու յաւերժ անասան տիեզերաց աւերակների մէջ իմ ազատ Կրօնքով և հաւատալներիս արեամբ, :

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԿՈՆԿԱՆ ԽԱՊՐԻԿՆԵՐԸ

Նախընթաց Օգոստոս ամսոյն մէջ Մոսկուայից Էկա ի Տփլիս, Անդրկական եկեղեցւոյ պաշտօնեայ և անդամ Ալեքսիան Համալսարանին Սըր ձորձ Ուլլիէքմ անուն քահանայն Սուրբ Էջմիածին գնալու և Սրբազան Կաթողիկոսին ներկայանալու համար . բայց դժբաղդութեամբ մի փոքր տկարանալով և իր ճամբորդութեան համար սահմանաւած ժամանակը լրանալու մերձ լինելով սխառաւորուեցաւ յետ կենալ իր ճամբորդութենից ի Սուրբ Էջմիածին և մի յաջող ժամանակի թողել Սրբազան Կաթողիկոսին ներկայանալու պատիւն ունենալը . ուստի տանն օրի չափ Տփլիս մնալով վերադարձաւ ի Լոնտօն Կ. Պօլսոյ ճանապարհաւ :

Սըր ձորձ Ուլլիէքմ Տփլիս եղած ժամանակ բարեհաճեցաւ Վրաստանու և Խմերեթի Հայոց հոգևոր կառավարութեան տեղակալ Կառախրիչ Զալալեան Սրբազան Մարգարէ Սրբ Յովսէփոսին այցելութիւն անել ներկայացնելով Սրբազան Սրբ Յովսէփոսին Օքսֆորթի և Լինկօնի եպիսկոպոսաց քրիստոնէական եղբայրութեան ողջոյնները, որոնք թէ կենդանի լեզուաւ և թէ կոնդակաւ յանձնել էին յիշեալ Սըր ձորձ Ուլլիէքմ քահանային, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսին և Յովսէփոսոսաց մատուցանելու համար : Սրբազան Սրբ Յովսէփոսը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հոգւոյն համաձայն զըրիտանէական եղբայրութեամբ ընդունեց թէ յիշեալ քահանային յարգանքն ու մեծարանքը և թէ յիշեալ Յովսէփոսոսաց քրիստոնէական ողջոյնները և ըստ խնդրանաց քրիստոնեայ այցելոյն իր Սրբ Յովսէփոսական օրհնութիւնը նուիրեց նրան, որոյ փոխադարձաբար և նա Սրբազանին սուրբ աջը համբուրեց, և յետոյ բաւական ժամանակ միմեանց հետ խօսելուց երկու եկեղեցեաց վրայ, այսինքն Հայաստանեայց և Անդրկական եկեղեցեաց Սըր ձորձ Ուլլիէքմ յայտնեց իրանց եկեղեցւոյ ունեցած համակրութիւնը և յարգանքը առ արեւելեան եկեղեցին և մանաւանդ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն, որոյ համար ինքն անձամբ եկել էր ի յիսնաց Անդրիոյ Յովսէփոսոսաց իրանց եղբայրութեանը և քրիստոնէական սէրն ըստ օրինակի նախնի Հայրապետաց ցոյց տալու :

Ահա այս էր Սըր ձորձ Ուլլիէքմ Անդրկացի քահանային ճանապարհորդութեան առաջին դիտաւորութիւնը, որ անուա՛ էր ի Սուրբ Էջմիածին, ինչպէս որ յայտն կերեացի յետագայ կոնդակից :

Իսկ երկրորդ դիտաւորութիւնն իր ճանապարհորդութեան, Հայաստանեայց թէ հոգևորական և թէ աշխարհական վիճակն ընդունելու պատանիքը ի Քամբրիձ հրաւիրել էր, ուր տեղի համալսարանում բարձրագոյն Գատալարակութիւն ստանան սատուածային, մարդկային ընտան գլխութիւններով և ուսումներով, ինչպէս որ նոյն այս առաջարկութիւնը

արեւելեան ամէն եկեղեցեաց եպիսկոպոսապետաց արեւ էր և մասնաւորապէս Մեծին Ռուսաստանեաց սուրբ Միւնոդոսին, որն որ ընդունելով անմիջապէս Քէմպրիձում թէ մի բարձրագոյն կարգի զարոյց և թէ մի մասնաւոր Մատուռ ըստ Ռուսաց արարողութեամբ հաստատել է :

Այս առաջարկութիւնն մեր Սրբադան Քահանայապետին յայտնելու համար յիշեալ Սըր ձորձ Ուլլիէլմս քահանայն մի համառօտ թըղթակցութիւն ունէր իր հետ, որ այս մասին Անգլիական եկեղեցւոյ մի ուրիշ երևելի պաշտօնէի մէջ եղել է, որուն թարգմանութիւնը նոյնպէս Քապրիձի համալսարանի վրայ տեղեկութիւն տալը մեր ընթերցողաց պատիւ կը համարենք մեզ : Իսկ այժմ սփալուած ամապրոյս նեղ միջոցից, ուրիշ առթի կ'ընդունք այս յանձնառութիւնն կատարելու :

Գերապատեալ երի. Պատրիարքաց, Մետրապօլիտաց և այլ եկեղեցական դատաց Արեւելեան ուղղափառ եկեղեցւոյ, Սուրբ Ժողովոյն Ռուսաստանեայց Եկեղեցեաց և Կաթողիկոսին և Եպիսկոպոսաց Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց և նորին աղղի :

Խնդալ 'ի տէր մեր և յիշեան մեր ամէնիցս :

Մեք Յօճան, շնորհին Աստուծոյ Եպիսկոպոս Լինկօնու՝ տեսուչ և թեմակալ ստաջնորդ Արքունական Դպրոցին 'ի Կէմբրիձեան Համալսարանի ծանեաք, զի սիրեցեալն 'ի մէջ 'ի Քրիստոս՝ Սըր ձորձ Ուլլիէլմս անուն էրէցն, վարդապետն Աստուածաբանութեան և անդամն Կէմբրիձեան արքունի դպրոցին յուղի անկանի յայցեղութիւն Արեւելեան Եկեղեցեաց առ 'ի ճշտիւ հասու լինիլ ներկայ վիճակի այնոցիկ և 'ի նոցունց ստաջնորդաց ղիտել զբարութեան կացութիւն այն Եկեղեցեաց : այսու հաստատմբ մեք զմերս առ 'ի սրտէ համահաճութիւն ընդ այս օրինակ ձեռնարկութիւն նորին և խնդրեմք ղեղբարս մեր՝ զԵպիսկոպոսունս Արեւելեան Եկեղեցւոյ ընդունիլ զյիշեալ Սըր ձորձ Ուլլիէլմս 'ի շնորհս և 'ի խնամս իւրեանց :

Ընդ այժմ և այսու մերովս կոնգակաւ վկայ եմք, զի սա Գէորդ Վիլլիամսն է քահանայ Անգլիական Եկեղեցւոյ, այր անբիծ վարութեան և բարութեան պաշտ և ուսեալ և ամուր հաւատացեալ յԱւետարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի :

Տուաւ մերովս աստորացրութեամբ և Եպիսկոպոսական կնքով 'ի Լոնդոն, 'ի Յունիսի 25^ն, յամի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1860 յոթներորդ ամի մերոյս ձեռնադրութեան :

Յօճան Լինկօնու (Եպիսկոպոս) :

Ներկայ Սեպտեմբեր ամսոյս սկզբումը Հայկական Թատերական խաղեր սկսան ներկայանալ Տիփսիսու Հայոց հասարակութեան մէջ Ներսիսեան հին ուսումնարանի ընդարձակ սրահումը, որնոր վայելուչ կերպով զարդարեալուած, այս առումին թատրոնական տեսարանաց համար սահմանուած էր, ինչպէս որ նաև մանրամասնաբար աշխատութեամբ և ըստ

բաւականին հաճոյատեւի կերպով յարմարեցած էր թատրոնական բեմը խաղարկուաց հագուստները օգնականութեամբ յաջողաձեւն Պարոն Աբամելիքեանց Հայկազն երիտասարդի :

Առաջին խաղարկութիւնն էր Միհրդատ անուն ողբերգութիւնն յօրինուած Պարոն Սարգսի Տէր մարդար Վանանդեցեանց Զմիւռնացոյ, որն որ լեզուի և մի քանի խաղու փոփոխութիւն կրելով ներկայացուեցաւ Ներսիսեան ուսումնարանի յառաջագէտ աշակերտներէց ի ներկայութիւն բաւական հանդիսատեսաց :

Այս թատրոնական հատուածս թէպէտև Տիֆլիսու Հայ ժողովւոյն թատրոնական խաղերու համար ունեցած քմայն այնչափ ախորժալուր և հաճոյատես չէր ազգային կամ կրօնական նիւթ և հոգի չունենալուն համար, այսու ամենայնիւ մեծ ուրախութեամբ ընդունուեցաւ Հայոց պատանեաց եռանդաղին յարմարութիւնը և քաջալերուեցաւ նրանց աշխատանքը յաճախ ծափահարութեամբ :

Երկրորդ թատերական հանդէսն էր Շուշանիկ արծակ ողբերգութիւն, երեք արարուածքով, յօրինուած Պ. Յակովբայ Կարինեանցի աւագ վարժապետի Ներսիսեան ուսումնարանին : Այս հանդիսիս նիւթն էր Մամիկոնեան մեծի վարդանայ Շուշան աղջկան նահատակուիլը քրիստոնէութեան համար իր ամուսին վրաց վաղղէն թաղաւորի ձեռամբ : Յարցոյ հեղինակը քաջ յաջողել էր այս հատուածին ընտրութեան մէջ, և կարի քաջ էր նկատել թէ խաղու այլևայլ հանգամանքները և թէ աշխարհաբաւ լեզուի բացայտութեան Տիֆլիսու Հայոց հասարակութեան հասկացողութեան յարմարեցնելու իր հատուած, և յիրաւի, յաջողեցաւ իր նկատողութիւնը, վասն զի հանդիսականք մեծաւ հաճութեամբ ընդունեցին թէ նիւթին ընտրութիւնը, որն որ հինգերորդ դարու Հայոց կրօնական հոգին էր ցոյց տալի կանանց զղացմանց մէջ և թէ խաղարկուաց ներկայացնելը, որոնք ընդհանրապէս ըստ բաւականին քաջ կերպով յաջողեցան իրանց խաղերու մէջ, նշանակելի էր Պ. Խարազեանց երիտասարդը վաղեմի աշակերտ Ներսիսեան ուսումնարանին, որ առաջին արարուածին մէջ Մեծին վարդանայ Համադասարայ ծերունի հօր պաշտօնն էր խաղում : Նոյնպէս Պ. Տէր Յովհաննիսեանց պատանին ուսանող Ներսիսեան վարժարանին Շուշանն էր ներկայացնում, երկրորդ արարուածին մէջ որ բաւականին յաջողեցաւ, իսկ երրորդին նոյնպէս Շուշանն էր ներկայացնում բանտունն չղթթայկապ, որ խիստ օրինաւոր ձևացրուց իր խաղը, իսկ վաճառական Պ. Սահակ Մէլիքեանցը, որ մի Մշեցի ծերունի էր ներկայացնում ամենամեծ ծափահարական գովառանաց արժանի եղաւ իր ընական յարմարութիւնը ցոյց տալով թատերական ծիսարանի մէջ, ի վերջոյ Հայկազն պատանիք խմացուցին, որ Հայոց աղղիս որդուց մէջ ես գտնուում է տաղանդներ Հայկական թատերգութիւնը վսեմացնելու և մինչև անդամ Ե-

բողական թափրեղութեանց հաւատարեւութեանդ յիշեալ պարունեն-
րից, որ մեր ծափահարական գովասանքն այս տեղս զբաւոր ընդուա-
րնդունին փոխարէն այն զգալի և անմահ հոգեկան յուզմանց, որոնցից
ճաշակել տուին մեզ իրանց խաղուն ժամանակ, մեր աչքերից արտա-
սունք հոսեցնելով Հայաստանեայց մեր մայր հայրենեաց եկեղեցւոյ ա-
ղատութեան համար արիւն թափող անմահ յիշատակաց արժանի սուրբ
նահատակաց վրայ:

Միթէ ներելի կլինի մեզ անտարբեր և անզգայ վնեւելով չզոլաբա-
նել նաև Տփլիսու Յարգոյ Հայկազն ժողովրդեան կրօնասէր և հայ-
րենասեր զգացմունքն, որ այս առթիւս ցոյց տուաւ, թէ տակաւին չէ
թմրած, չէ սառած իր նախնեաց արիւնն իր երակներուն մէջ և ինքն
հաւ անմեկնելի յուզմունքն իր հոգումն, անչիջելի եռանդն իր արեան
մէջ զդուէ իր նախնեաց զիւցազնութիւնը և նահատակութեանց սրտ-
մութիւնը լսելիս: Շուշանի ողբերգութեան ներկայացման ընդհանուր
հաւանութեամբ ընդունելութիւնն, մեր այս նկատողութեան ճշմարիտ լի-
նելուն, կարծեմք մեր յարգոյ հասարակութիւնն ինքն իրան ևս կրկնայ:

Արդ փափաքելի կլինել, որ Տփլիսու Հայք այսպիսի ձեռնարկու-
թեանց հաստատ տնտղութիւն տալու մէջ օրինակ վնեկին բոլոր
Ռուսաստանեայց Հայոց և իրանց նախանձաւոր հետեղներ ունենա-
լին այս ազդօզուտ սովորութեան: Յուսանք որ մեր ակնկալութիւնը
կատարուի, ինչպէս որ արդէն սկզբնաւորութիւնը սրա մասին երևում
է այլեպէլ հայաբնակ քաղաքաց մէջ:

ՌՈՍՏԱՎԵԼԻ

ԸՆԶՈՒ ՄՈՐԹԻ ՀԱԳԱՍ ՄԱՐԴ

Ասածիս Կիսատը:

Հօր խրատիցն աղջիկն ուշիւմ	Արեգակը կոտորուում էր,
Չէր ուզում, որ մնայ անկիրթ,	Թէ թագուհու ըլի հայի:
Էն հավէտով լսում էր նրան,	Առաւ սա իր մեծացնողին,
Ինչպէս որ քու ուղած աշկիրտ:	«Շառայ բարի. դուրդ որ դունիւ.
Ռոստեանը կամք է տուի	«Բի ու ինձ տու գանձ ու զարդեր,
Խաղ տակելով խմել զինի,	«Որ քու մէրով պահած ունիւ:
Գինի անուշ, որի նամը	Առաւ: Էրի: Շարմաղ ձեռով
Չի կանայ մարդ հիմի շինի:	Բաշխիջ առատ դուս էր տալի,
Թինաթիւնը արեգակին	Թինաթիւնի արարմունքը
Փոննում էր ու ճոշ էր զալի,	Ռոստեմանին դուր էր գալի:

Ինչ պատկուց մօտ էր արի
 Լն օրն է եթ ցանուցրից,
 Բաշխիչներով անհատնելի
 մեծ ու պատիկ ուրախացրից :
 Իժուամ ասաւ. «Իմ հօր խրատը
 «Ինչո՞վ պիտի, որ ես պահիմ,
 «Թէ ոչ էնդով, որ զիւի խալխի
 «Բաշխիչներով սիրտը չահիմ :
 «Ինչ որ իմն է մի թաղցնէք
 «Ամէնն ամէնն պիտի ինձ տաք :
 «Են զարդերն էլ բաշխելու եմ,
 «Որ պահած են կողպքի տակ :
 «Ջօգերումը ձի կայ թէ էշ,
 «Ախոռապան քչէ դէսը :
 Ձխաներու դօրի ու դմիրից,
 Դողդղղում էր քաղքի կէսը :
 «Ձեզ եմ տուի ձխաները» :
 Էսպէս հրամանս զշխոյն արաւ :
 Ձխաներու քաքչելը
 Խալխի հաւնա մէ վէճ դառաւ :
 Գրիում էին արքայական
 Գանձեր ինչպէս թուրքի աւար
 Շտապողներէ Խոյ թողից,
 Դիւի քաղաքին պատից խաւար :
 Ախոռի մէջ ձի չըմնաց,
 Արաբու ձի, կրակոտ ու դէր,
 Ձի եմ ասում սանդր ու կոկած,
 Որ չէր արի իր համա տէր :
 Գանձ ու զարդի թիւն ու չափսը,
 Եթէ գուղիս որ գիտենաս,
 Ձուն վերեմէն բքից բերած,
 Գեղ օրինակ կու պիտենաս :
 Թինաթիւի բաշխիչներին
 Կուլի նման մէնակ սկլաւ,
 Աղջիկ, տղին, զիւրուանցին
 Շատ բաւական հերիք էլաւ :

Ո՞վ է տեսի, ո՞վ է լսի,
 Ինչ թագուհին էն օր արաւ,
 Կռուի մարդն էլ աչքածակ է,
 Էլ ծիղ չէթող որ չը տարաւ :
 Մէ օր թամամ ուտելիքներ
 Անուշ արին սուփրի բոլոր,
 Հաղարիէէն ձեռնէ ձեռը
 Ման էր գալի օլոր օլոր :
 Երբ միամիտ բաղմականը
 Մտաւ ծովը խնդութենի,
 Ռոստեւանի ճակտի վրայ
 Մէ ամպ իջաւ տխրութենի :
 Սուփրի բոլոր նստողները
 Իրանց մէջը զրուց արին,
 Թէ ինչ էլաւ, ինչ ռաստ էկաւ :
 Մեր հալուր թագաւորին :
 Առջի տեղը ո՞վ է նստած :
 Մտիկ արէք նրա հալուն :
 Ավթանդին է սպարապետը,
 Դիւրուանցմէն էրնէկ տալուն :
 Ո՞վ որ տեսնէր նրա բոյին,
 Կօխտայ կօխտայ ժաժուամօլը,
 Կօսէր. թէ նրան կու նմանին
 Ինձ ու առիւծ թաւաբաշը :
 Սա ու Սոկրատ հալուրը
 Նստած գոլով իրանց հանգին,
 Մտմտացին. «էն ինչ ցաւ էր,
 «Որ արքայի զիպաւ ռանդին :
 «Նրա զլխումը, ասես չասես,
 «Անց է կացի մէ չար խճին,
 «Որովհետեւ նրա առջևը
 «Չէ մեղապարտ խոյի ուժին :
 «Սոկրմատ, ասաւ Ավթանդիլը,
 «Արքայն արաւ մեզ մեծ զարար,
 «Էնդուր որ մեր էս լաղաթին
 «Ուզեց ըլիլ խափամարար :

«Արի մենք էլ ջուրաթ անինք,
 «Նրա հիդ անիլ հանաք մանաք,
 «Կուլի բանի զօրութիւնը
 «Ուստութիւնով կուխմանանք :
 Վեր է կենում Սոկրատէսը,
 Ավթանդիլն էլ նրա հիդ մէտի,
 Ով տեսնում էր, արմընում էր
 Սիրուն քօուն Սպարապետի :
 Երկունս եէթ ձեռին թասեր
 Դինով լիքը պէծպծալի,
 Շատ յարգևոր արարմունքով
 Ռոստեմանին մօտ են գալի :
 Թաղաւորի ղէմու ղէմը
 Ծնդան վրայ չոք են տալի,

Սոկրատէսի լեզուի ծէրը
 Էս է վիթում զչղչալի :
 «Ունքերդ արքայ, կապած ունիս,
 «Էլ երեսիդ ծիծաղ չըկայ,
 «Թուա, փռուա ինչ ունէիր,
 «Ինչ ունէիր էլ հիդ չի գայ :
 «Քու աղջկան ինչ որ տուիր,
 «Ջուրն ու քամին էկան տարան,
 «Էդ ինչ բան էր, որ քեզ համա
 «Ջուով արիւր ցաւ ու վարան :
 «Ի՞նչ կուլէր որ չէիր տուի
 «Թխաթիխին թաղիդ պէծը
 «Ու տան մէջըդ չէիր զցի
 «Էդ անդրձակ կրակ ու կէծը :
 (Պիտի շարունակուի)

Սարգիս.

Печатать дозволяется, г. Тифлисъ. 30го Сентября 1860 года.

Ценсоръ И. Кайтмазовъ

ՀՐԱՏԱՐԱՎԻԶ ՀԱՄԱՐԱՉՈՒՄ ԷՆՅԻՄՃԵԱՆՑ :